

Βιομηχανική Αρχιτεκτονική: Ετεροτοπίες και σχεδιασμοί
Μια εξερεύνηση στα βιομηχανικά κατάλοιπα

Χαλκιαδάκης Μ. Εμμανουήλ

Ερευνητική εργασία

Βιομηχανική Αρχιτεκτονική: Ετεροτοπίες και σχεδιασμοί
Μια εξερεύνηση στα βιομηχανικά κατάλοιπα

Επιβλέπων καθηγητής:

Νικόλαος Σκουτέλης
Αναπληρωτής Καθηγητής

Χανιά 2017

Περιεχόμενα

A Βιομηχανική αρχιτεκτονική

- i. **Βιομηχανική επανάσταση**
Περιγραφή των συνθηκών και αιτιών της βιομηχανικής επανάστασης, από τις απαρχές έως και σήμερα.
- ii. **Μοντέρνοι καιροί**
Τα κύρια χαρακτηριστικά του μοντέρνου σχεδιασμού του χώρου: υποταγή της βούλησης στο Λόγο και ρήξη με το παρελθόν.
- iii. **Αποβιομηχανοποίηση**
Πέρασμα των κοινωνιών σε μια μεταβιομηχανική εποχή και των πολιτισμών σε μια μεταμοντέρνα εποχή από τα τέλη της δεκαετίας του 1950.
- iv. **Η αποβιομηχάνιση στον Ελληνικό χώρο**

B Βιομηχανικά κατάλοιπα

- i. **Θεωρητική προσέγγιση**_ArtsQuest Center των Spillman Framer Architects
- ii. **A_μήχανα βιομηχανικά τοπία**
- iii. **Το κενό βιομηχανικό τοπίο ως ενδιάμεσος τόπος**
Jean Nouvel, η περίπτωση της Foundation Cartier στο Παρίσι.
- iv. **Ο ρόλος της βιομηχανικής κληρονομιάς στη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης.**

Περιεχόμενα

I Ετεροτοπίες και σχεδιασμοί.

- i. **Το ζήτημα του «χρόνου» και του «όλου»**
Τάκης Ζενέτος και η περίπτωση του «Fix»
- ii. **Ετερότητα του ερειπίου**
- iii. **Χωροχρονική αναφορά του «Άλλου»**
- iv. **Χώρος: ως παράγοντας της ύπαρξης μιας ετεροτοπίας**
Το παράδοξο του Mitchell Foucault.
- v. **Πέραν του υλικού**

Δ Εν τούτοις: Προς μία επανάκτηση πρώην βιομηχανικών περιοχών.

- i. **Κατηγορίες επέμβασεις.**
- ii. **Προσαρμοστική επανάχρηση.**
- iii. **Η επιτομή της ετερότητας** _συνύπαρξη διαφορετικών χρονικοτήτων
Sesc Pompeia, Lina Bo Bardi, Σάο Πάολο, 1977-1986.

«Ο πολιτισμός της μηχανής», που σημαδεύει τους δυο τελευταίους αιώνες της ιστορίας μας, άφησε τα ντοκουμέντα του στα εργοστάσια - τρένα - υποδομές -μέσα επικοινωνίας και μεταφοράς - μηχανές, εργαλεία - εργατική κατοικία κλπ. Αυτός ο πολιτισμός της «βιομηχανικής επανάστασης» που προκάλεσε ριζικές αλλαγές στον τρόπο παραγωγής στις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές δομές, αναγνωρίζεται παγκόσμια σήμερα, ως πολιτιστικό αγαθό και με τα κατάλοιπά του ασχολείται ο κλάδος της «βιομηχανικής αρχαιολογίας», όπως την καθιέρωσαν οι Βρετανοί. Το βιομηχανικό κτίριο στα πλαίσια αυτά αποτελεί το κύριο τεκμήριο της βιομηχανικής δραστηριότητας και ως πολιτιστικό αγαθό ιδιαίτερης σημασίας, απαιτεί την τεκμηρίωση- αναγνώριση και ανάδειξή του.

Το βιομηχανικό μνημείο στον αστικό ιστό λειτουργεί ως σημείο αναφοράς, παίζει σημαντικό ρόλο στην συνέχεια και πληρότητά του, συμβάλλει στην ιστορικότητα του χώρου, αναδεικνύει τις ιδιαιτερότητες των συνθηκών που το δημιούργησαν (γεωγραφικές - οικονομικές - κοινωνικές - ιστορικές) και μαζί με άλλα προγενέστερα εμπλουτίζουν τις εμπειρίες μας στην πόλη. Τα βιομηχανικά κατάλοιπα, μάρτυρες όχι μόνο μιας αρχιτεκτονικής έκφρασης αλλά και της ιστορίας των τεχνικών, αποτελούν, όσο παραμένει «φρέσκια ηθύμηση της εργασίας και του ιδρώτα στις αίθουσες του εργοστασίου», μνημεία τόσο του κεφαλαίου όσο και της εργασίας. Η ανάδειξη ενός βιομηχανικού κτιρίου αφορά στον τρόπο διατήρησης του σε σχέση με την ιστορική του σημασία, την αρχιτεκτονική του ποιότητα, τις συνθήκες και τις ανάγκες της περιοχής που εκείνο εντάσσεται.

Η διεθνής πρακτική της επανάχρησης κτισμάτων, που η αρχική τους λειτουργία έχει ξεπεραστεί στην περίπτωση των βιομηχανικών κτιρίων και έχει αξιοποιηθεί με μεγάλη φαντασία, καθώς χώροι διασκέδασης, απασχόλησης ελεύθερου χρόνου - ξενοδοχεία - τεχνολογικά μουσεία - πολιτιστικά κέντρα - εμπορικές επιχειρήσεις κλπ. στεγάζονται σε αυτά. Η βιομηχανική ιστορία της Ελλάδος έχει τις ιδιαιτερότητες της, συγκρινόμενη με τα διεθνή δεδομένα. Αυτές οι ιδιαιτερότητες αποτυπώνονται και στα αρχιτεκτονικά προς διατήρηση κατάλοιπά της.

«η εμπιστοσύνη διδάσκει την υπευθυνότητα»

Ευχαριστώ θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή Νικόλαο Σκουτέλη, για τα ενδιαφέροντα που ανέδειξε η μέχρι σήμερα συνεργασία μας .

Manolis M. Chalkiadakis

Industrial Architecture: Heterotopias and designs

An urban exploration of industrial residues

[A]

Βιομηχανική αρχιτεκτονική

i. Βιομηχανική επανάσταση. Περιγραφή των συνθηκών και αιτιών της βιομηχανικής επανάστασης, από τις απαρχές έως και σήμερα.

Καθημερινά παράγουμε και καταναλώνουμε, συνεχώς παράγουμε και καταναλώνουμε, με δεδομένο τρόπο και ευκολία τα προϊόντα της βιομηχανικής παραγωγής. Στιγμιαία μπορεί και να ξεχνάμε ότι δεν ήταν πάντα έτσι. Υπήρξε όμως μια εποχή που όλα τα προϊόντα ήταν χειροποίητα. Η μετάβαση από τον κόσμο των χειροποίητων κατασκευών στο σημερινό των εργοστασίων, με όλα τα συνακόλουθα οφέλη με τα οποία είμαστε εξοικειωμένοι, ήταν μια πραγματική τεχνολογική επανάσταση που συντελέστηκε στις αρχές του 18ου αιώνα στη Μεγάλη Βρετανία και γενικεύτηκε στη συνέχεια σε ολόκληρη την Ευρώπη, τη Βόρεια Αμερική, και τελικά στις μέρες μας, σχεδόν σε όλο τον κόσμο. Η ριζική αλλαγή στον τρόπο της παραγωγής λειτούργησε ως ντόμινο και ανέτρεψε τον τρόπο ζωής των ανθρώπων, τη δομή και την οικονομία των κοινωνιών, τον πολιτισμό τους. Γέννησε ιδέες και πολιτικά συστήματα. Ενίσχυσε όμως και την κυριαρχία του ανθρώπου στον πλανήτη, μιας και πλέον ο άνθρωπος πληγώνει καθημερινά και σε ασύλληπτο βαθμό, αλόγιστα, τα οικοσυστήματα.

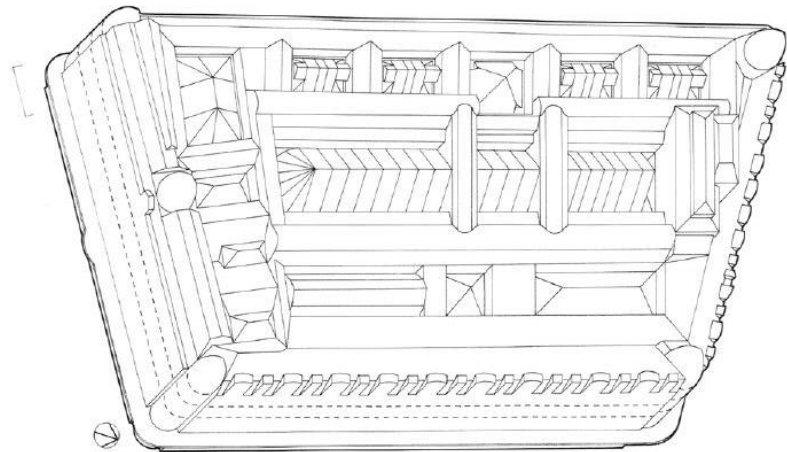
Η ιστορική τομή της Βιομηχανικής επανάστασης, που περιλαμβάνει την εξέλιξη της τεχνολογίας αλλά και μια επανάσταση στον τρόπο προσέγγισης της γνώσης, διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη αντιμετώπιση ζητημάτων διάρθρωσης του χώρου. *«Έχει δειχθεί ότι από τον 6^ο αιώνα ως το 1800- επί δώδεκα αιώνες- ο πληθυσμός της Ευρώπης δεν ξεπερνούσε ποτέ τα 180 εκατομμύρια κατοίκων. Λοιπόν, από το 1800 έως το 1914 αυτός ο πληθυσμός ανήλθε από 180 σε 460 εκατομμύρια (...) Σε τρεις γενιές, έρχονται στο προσκήνιο οι μάζες. Το πλήθος διαδέχεται τις ομάδες. Έχοντας τριπλασιαστεί σε όγκο, οι πληθυσμοί των τοπικών ομάδων, που ήταν διασκορπισμένες στις διάφορες περιοχές, αντί να αυτοοργανωθούν ή να ριζώσουν σε νέες μεμονωμένες ομάδες με ανθρώπινη κλίμακα, συγκεντρώνονται σε τερατώδη οικιστικά συγκροτήματα στην υπηρεσία της βιομηχανίας. Είναι το φαινόμενο που ονομάστηκε αστικοποίηση (urbansation) ή το φαινόμενο του 'πλήρους'»¹*

¹ Gaston Bardet, L'urbanisme, P.U.F. "que saisje" Paris 1967 (πρώτη έκδοση, 1945)σ. 5-7

Με την βιομηχανική όμως εποχή, η αρχιτεκτονική προσπαθεί να ξεπεράσει τους περιορισμούς της και την ανάλογη υποταγή της στις σφαίρες της πολιτικής και της θρησκευτικής δύναμης. Από το παρελθόν, ο αρχιτέκτονας και η αρχιτεκτονική ήταν περισσότερο εξαρτημένη από το εποικοδόμημα (είτε θρησκευτικό, είτε καλλιτεχνικό, είτε πολιτικό), παρά από την οικονομική βάση (όπως είναι οι τεχνοοικονομικές συνθήκες). Η βιομηχανική επανάσταση έρχεται να μεταβάλει αυτή τη σχέση. Οι καθεδρικοί ναοί του 19ου αιώνα θα είναι τα μεγάλα μαγαζιά, όπως π.χ. το *Bo Marche* (1850) και το *Printemps* (1867) στο Παρίσι, οι

σιδερές κατασκευές όπως ο πύργος του Αΐφελ (1889) και τα κτίρια των Διεθνών Εκθέσεων όπου ήταν τοποθετημένα τα βιομηχανικά προϊόντα.

1. *Printemps*, Παρίσι, 1867, και το κτίριο *Bon Marche* 1850.

- ii. **Μοντέρνοι καιροί.** Τα κύρια χαρακτηριστικά του μοντέρνου σχεδιασμού του χώρου, είναι η υποταγή της βούλησης στο Λόγο και η ρήξη με το παρελθόν.

Όπως αναφέραμε, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η βιομηχανία που γνωρίζει τεράστια ανάπτυξη και εξάπλωση σ' όλη τη διάρκεια το 19^{ου} αιώνα, έχει καθιερωθεί ως διαδικασία παραγωγής. Συγχρόνως όμως είναι πλέον αποδεκτή ιδεολογικά ακόμη και από τις πολιτικές τάσεις της αριστεράς που κατά τον 19^ο αιώνα, καταγγέλλουν την τεράστια κοινωνική ανισότητα και εξαθλίωση μεγάλων ομάδων του πληθυσμού, που συνεπάγεται η βιομηχανία, μέσα από τις συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις με τις οποίες αναπτύσσεται.²

Μετά την πρώτη δεκαετία του αιώνα διατυπώνονται από τους Taylor και Ford οι αρχές της «επιστημονικής οργάνωσης της δουλειάς στο εργοστάσιο». Η εργονομία και η εισαγωγή «της δουλειάς σε αλυσίδα» (όπου μετακινούνται τα παραγόμενα κομμάτια και όχι ο εργάτης), γίνονται βασικά στοιχεία σε μια προοπτική «επιστημονικής» διαχείρισης του εργοστασίου. Οι αρχές αυτές εφαρμόζονται σταδιακά στη βιομηχανία στις Η.Π.Α και την Ευρώπη, «φορντισμός»³ άλλωστε, είναι ο όρος με τον οποίο έμελε να κωδικοποιηθούν οι αρχές οργάνωσης της βιομηχανικής παραγωγής που κυριαρχούν σε καπιταλιστικό και σοσιαλιστικό κόσμο μέχρι την δεκαετία του 1960.

Η ιδεολογική αυτή κυριαρχία της βιομηχανίας και γενικότερα των νέων αρχών οργάνωσης της ζωής που συνεπάγεται, επηρεάζει άμεσα την έρευνα και προβληματισμό που αναπτύσσουν όχι μόνο τα πολιτικά αλλά και τα καλλιτεχνικά κινήματα της εποχής, και βρίσκεται στη βάση των ιδεών που διαμορφώνονται για την πόλη.

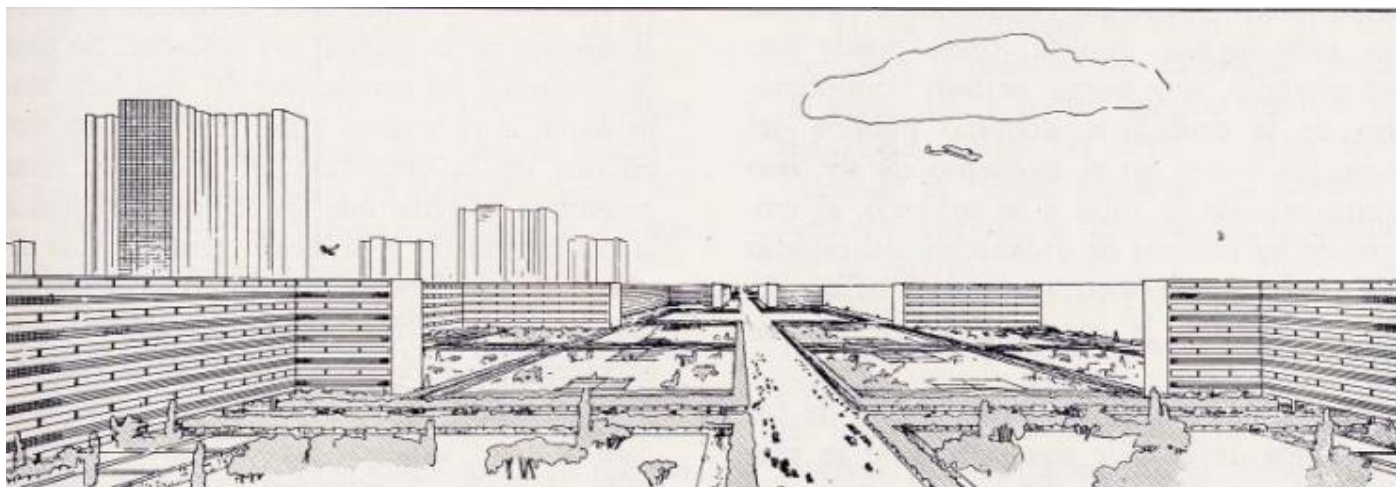
² A. Jacinto Rodrigues (1975), *Le Bauhaus Sa signification historique*, Ed Hatier Paris, σελ. 14-15.

³ Ο «φορντισμός» χαρακτηρίζεται από ένα συγκεκριμένο τρόπο οργάνωσης της παραγωγής βασισμένο: α) στη συνεχή γραμμή παραγωγής, β) στην τυποποίηση, γ) στη χρήση ιδιαίτερα εξειδικευμένων μηχανημάτων, δ) στη χρήση ανειδίκευτου ή λίγο εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Συνάμα, αναφέρεται και σε ένα πρότυπο οικονομικής ανάπτυξης βασισμένο: α) στη μαζική παραγωγή, β) στις οικονομίες κλίμακας που εξασφαλίζουν συνεχή αύξηση της παραγωγικότητας, γ) σε αυξανόμενους μισθούς έτσι ώστε να συντηρείται και να διευρύνεται η ζήτηση, δ) σε υψηλά κέρδη τα οποία επενδύονται προκειμένου να επιτευχθεί ακόμα μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. (Ηλεκτρονική Πηγή: <https://el.wikipedia.org/wiki/Φορντισμός>).

2. Σκηνή από την ταινία "Μοντέρνοι καιροί", με πρωταγωνιστή τον Charlie Chaplin. Πηγή: <http://www.charliechaplin.com/>.

3. Le Corbusier. μελέτη για μια Σύγχρονη Πόλη (Une Ville Contemporaine), 1921-1922. Το Φουτουριστικό όνειρο πολυεπίπεδης κυκλοφορίας και πύργων.

Πρωτοπόροι αρχιτέκτονες και εικαστικοί δουλεύουν πάνω στα νέα τεχνολογικά δεδομένα που καλούνται να εξυπηρετήσουν νέες κοινωνικές ανάγκες. Στη δεκαετία του 1920 η έρευνα των αρχιτεκτόνων στρέφεται στην τυποποίηση και βιομηχανοποίηση της κατασκευής κατοικιών με κοινωνικούς στόχους, σε νέους τρόπους οργάνωσης των πόλεων με μαζική χρήση των αγαθών της νέας τεχνολογίας, στο σχεδιασμό και διάδοση ποιοτικών βιομηχανικών αντικειμένων.

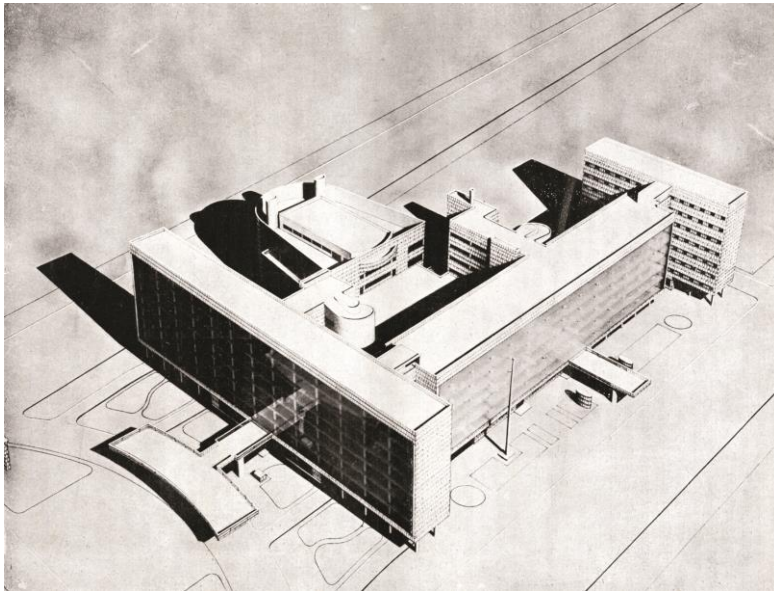
Παρόλο που οι ρίζες της μοντέρνας αρχιτεκτονικής μπορούν να αναζητηθούν ακόμη και στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, οι μοντερνιστικές θεωρίες στην αρχιτεκτονική αναπτύχθηκαν κυρίως στο πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα. Η ανάπτυξη των σύγχρονων βιομηχανικών κοινωνιών και η ταχεία ανάπτυξη των πόλεων, οι τεχνολογικές καινοτομίες και οι μετέπειτα εξελίξεις στη φυσική, τη μηχανική και την αρχιτεκτονική τεχνολογία, επηρέασαν σημαντικά την αρχιτεκτονική θεωρία της εποχής, που άρχισε να απορρίπτει τα διάφορα «στυλ» αναζητά τον εαυτό της σε κινήματα όπως η βρετανική Art Nouveau.

Ένας από τους σημαντικότερους στοχαστές του μοντέρνου κινήματος, ο Αυστριακός **Adolf Loos**, ο οποίος άφησε κείμενα εξίσου σημαντικά με την αρχιτεκτονική του, το 1910 εξέδωσε το «*Διακόσμηση και έγκλημα*» (γερμ.: Ornament und Verbrechen), ένα έργο που ύστερα από μια σύντομη εποπτεία της εξέλιξης της κοινωνίας και του ατόμου, ανάγει τις απαρχές της τέχνης στον ερωτισμό και στρέφεται σφοδρά εναντίον της διακόσμησης στην αρχιτεκτονική. Ο **Loos** πίστευε ακράδαντα πως τα χρηστικά αντικείμενα – άρα και το αρχιτεκτονικό έργο ως τέτοιο – πρέπει να παραμείνουν εκτός τέχνης: «Ο σύγχρονος διάκοσμος δεν έχει ούτε προγόνους ούτε απογόνους, ούτε παρελθόν ούτε και μέλλον. Αρέσει στους ακαλλιέργητους εκείνους ανθρώπους, που αγνοούν το πραγματικό μεγαλείο των καιρών μας, σύντομα όμως θα τον απορρίπτουν και αυτοί.», αναφέρει μεταξύ άλλων στο Διακόσμηση και έγκλημα.

Λίγες δημοσιεύσεις έχουν προκαλέσει και καθορίσει την πορεία της αρχιτεκτονικής τόσο όσο το «*Για μια αρχιτεκτονική*» (Vers une Architecture) του Ελβετού Charles-Édouard Jeanneret-Grís, γνωστού ως **Le Corbusier**. Το 1923 ο

Le Corbusier συγκέντρωσε τις θεωρητικές του αρχές και πολυάριθμες υποθέσεις, αρχικά δημοσιευμένες στο περιοδικό *Esprit Nouveau*, σε ένα μανιφέστο που καθόρισε ολόκληρο το ρεύμα του μοντερνισμού.

4. Ο Le Corbusier (κτήριο Centrosogus), ανέπτυξε πέντε σημεία για μία νέα αρχιτεκτονική με μεγάλες σειρές παραθύρων, κολόνες υποστήριξης και ελεύθερες προσόψεις. Είναι το μοναδικό κτήριο που έχτισε ο Le Corbusier στη Μόσχα. Δημιουργήθηκε μεταξύ 1929 και 1936 και αρχικά λειτούργησε ως έδρα της Ένωσης Καταναλωτικών Συναιτερισμών.

ΠΑΡΘΕΝΩΝ, ΑΘΗΝΕΣ, 1907

ΦΟΡΔ ΜΟΔΕΛ Τ, 1907

5. Από το βιβλίο του Le Corbusier, «*Vers une Architecture*», Παρίσι 1923. Ο Le Corbusier κάνει εδώ, την πιο αποκαλυπτική και ισχυρή σύγκριση αρχιτεκτονικής και μηχανής η εξέλιξη του Αρχαιοελληνικού ναού και η εξέλιξη του αυτοκινήτου.

Για τον Le Corbusier η αναζήτηση του «νέου πνεύματος» από τον μηχανικό απορρίπτει το ακαδημαϊκό περιβάλλον, ο μηχανικός οφείλει να δώσει λύση στα προβλήματα μιας κοινωνίας στην οποία επικρατούν οι μηχανές. Και η λύση αυτή είναι το «σπίτι – μηχανή για να κατοικείς». Όπως αναφέρει για αυτό χαρακτηριστικά: «Αν[...] εξετάσουμε το ζήτημα από κριτική και αντικειμενική σκοπιά, θα φτάσουμε στην κατοικία-εργαλείο, την τυποποιημένη κατοικία, που θα είναι προσιτή σε όλους, υγιής[...] (και από ηθικής πλευράς) και όμορφη, με την αισθητική των εργαλείων που συνοδεύουν την ύπαρξή μας.». Ο Le Corbusier, σε αντίθεση με τον Loos, αποκαθιστά την αρχιτεκτονική ως μορφή τέχνης, αναθέτοντας στον αρχιτέκτονα το καθήκον να αρθεί υπεράνω χρηστικών σκοπιμοτήτων και να εργαστεί δημιουργικά. Την ίδια περίοδο στη Σοβιετική Ένωση το ρωσικό φουτουριστικό κίνημα ενσωματώνει την ολομέτωπη αντιπαράθεση του ντανταϊσμού προς την κατεστημένη τέχνη, αλλά αναπτύσσεται προς μία αντίθετη κατεύθυνση: αυτήν του κονστρουκτιβισμού.

6. Εξπρεσιονιστική πλευρά του Μοντερνισμού. Peter Behrens, αίθουσα κατασκευών αεροστροβίλων (τουρμπινών), της AEG, Βερολίνο 1908, το πρώτο του και περισσότερο κλασικό βιομηχανικό κτήριο για την AEG.

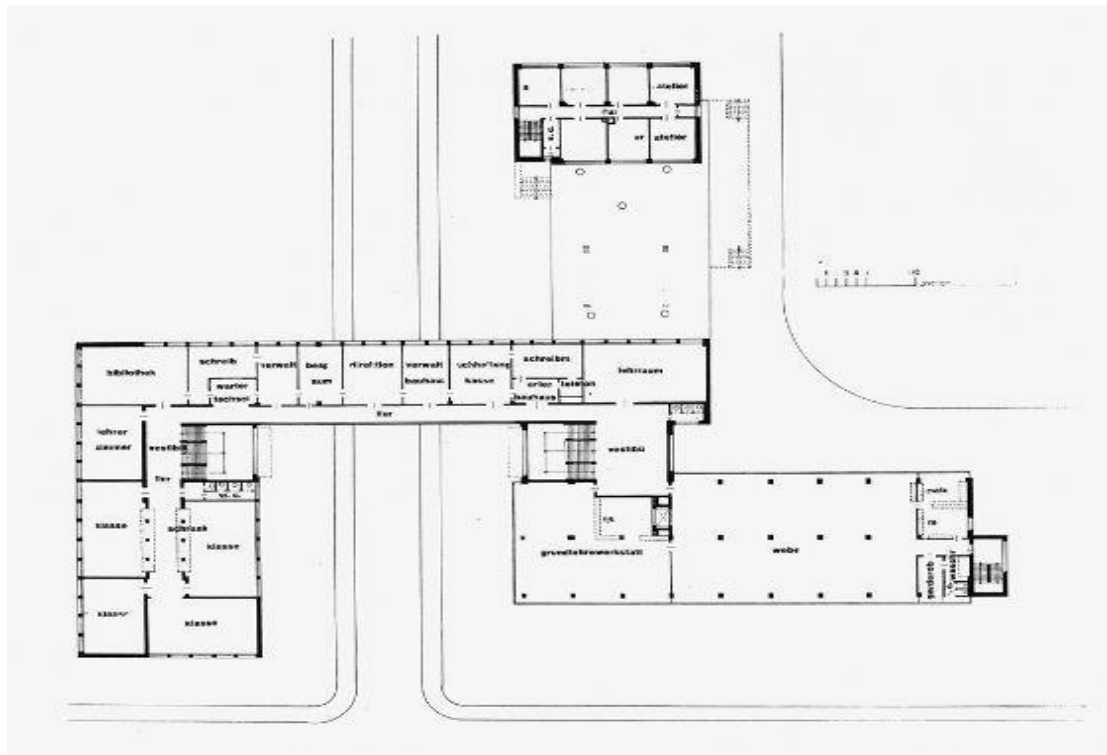
Οι κονστρουκτιβιστές εμφανίστηκαν το 1919, τέθηκαν εξαρχής στην υπηρεσία της λενινιστικής σοβιετικής κυβέρνησης και στόχευαν στο να κάνουν τις εικαστικές τέχνες πρακτικά χρήσιμες για το κοινωνικό σύνολο και συμβατές με τη νεωτερικότητα, όπως αυτοί αντιλαμβάνονταν την τελευταία. Έδωσαν έμφαση σε αφηρημένες κατασκευές, λιτές γραμμές και απλά γεωμετρικά σχήματα και όγκους. Επηρέασαν ιδιαίτερα την αρχιτεκτονική των δημοσίων κτηρίων και των κρατικών σοβιετικών εργοστασίων, καθώς ενσωμάτωναν στο έργο τους μία βιομηχανική αισθητική και μία λατρεία της τεχνολογίας και των βιομηχανικών υλικών, όπως το ασφάλι και το γυαλί. Έτσι εκφράστηκε ο συμβιβασμός του

7. Brinckmann και van de Vlugt. Κεντρικό κτήριο του εργοστασίου van Nelle, Ρότερνταμ, 1927. Ένα από τα λιγοστά κτήρια που ξεπέρασαν την κλίμακα των κτηρίων του Bauhaus.

μοντερνισμού με τις αντιλήψεις του Διαφωτισμού. Ο υλιστικός, πρακτικός και χρησιμοθηρικός προσανατολισμός των κονστρουκτιβιστικών έργων έδωσε τροφή για αμφισβήτηση του κατά πόσον επρόκειτο για αυθεντικές μορφές καλλιτεχνικής έκφρασης. Η επιρροή τους όμως πέρασε τα σύνορα της Σοβιετικής Ένωσης και κατά τη δεκαετία του '20 κονστρουκτιβιστές καλλιτέχνες εμφανίστηκαν στη μεσοπολεμική Γερμανία. Παράλληλα από το 1917 είχε ήδη ξεκινήσει, με κέντρο την Ολλανδία, την πορεία του στις εικαστικές τέχνες το De

Stijl, ένα ακόμα μοντέρνο καλλιτεχνικό κίνημα το οποίο τόνιζε την αφαίρεση, τη λιτότητα, τα απλά γεωμετρικά σχήματα και τη σχεδιαστική αναγωγή σε ευθείες γραμμές, σε μη τεμνόμενα επίπεδα και σε βασικά χρώματα χωρίς προσμείξεις.

8. Walter Gropius. Κάτοψη των κτιρίων του Bauhaus, Dessau, 1926. Σύνθεση σύμφωνα με τις Ελεμενταριστικές αρχές.

Οι υποστηρικτές του De Stijl είχαν υποστεί την επίδραση του κυβισμού, αλλά και της πλατωνικής αντίληψης περί τέλειων γεωμετρικών μορφών ως αυθύπαρκτων και άυλων ιδεών. Σύντομα προέκυψε στη Γερμανία η σύνθεση του Bauhaus, ενός κινήματος εικαστικών τεχνών σαφώς επηρεασμένο τόσο από τον σοβιετικό κονστρουκτιβισμό όσο και από το De Stijl.

Με αυτό συνδέθηκε ένας από τους σημαντικότερους μοντερνιστές αρχιτέκτονες του 20ου αι., ο Walter Gropius, που από το 1919 βρέθηκε στα ηνία της Σχολής στη Βαϊμάρη, για μια περίοδο πυρετώδη και ιδεολογικά φορτισμένη. Στο Μανιφέστο του Bauhaus, ο Gropius, απευθυνόμενος σε ενδεχόμενους σπουδαστές του ιδρύματος, διατύπωσε με ωριμότητα ένα πρόγραμμα, που συνέδεε τον καλλιτέχνη με τον τεχνίτη σε έναν καινούριο τύπο δημιουργικής παραγωγικής εργασιακής διαδικασίας. Μέσα από αυτό διατυπωνόταν η θέση ότι οι πρώτες ύλες είχαν μία εγγενή διακοσμητική αξία και ότι στόχος ήταν η ενοποίηση καλών και εφαρμοσμένων τεχνών, μέσω μίας σύνθεσης της καλλιτεχνικής έκφρασης και της πρακτικής λειτουργικότητας η οποία θα απέρριπτε τα «περιττά» αισθητικά στολίδια και θα οδηγούσε σε μία νέα, καθαρά νεωτερική ενότητα τέχνης και τεχνολογίας. Δημιουργήθηκε έτσι η βάση μιας καλλιτεχνικής παράδοσης προσανατολισμένης στον βιομηχανικό σχεδιασμό, σε μία σχολή όμως με δυσοίωνα μέλλον. Το 1924, τέσσερα χρόνια πριν εγκαταλείψει το Bauhaus ο Gropius εξέδωσε το πρώτο βιβλίο της σχολής με τίτλο Διεθνής Αρχιτεκτονική «*Internationale Architektur*». Το βιβλίο προσπάθησε να προσελκύσει το ενδιαφέρον του κοινού στη σύγχρονη αρχιτεκτονική, αλλά αποτελούσε περισσότερο μια φωτογραφική και σχεδιαστική απογραφή αντιπροσωπευτικών παραδειγμάτων μιας προόδου εργασιών της σχολής και λιγότερο ένα αρχιτεκτονικό μανιφέστο.

- iii. **Αποβιομηχανοποίηση.** πέρασμα των κοινωνιών στην μεταβιομηχανική εποχή και των πολιτισμών σε μια μεταμοντέρνα συνθήκη από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 και μετά.

9 και 10. Πάρκο **Dora**. Εγκαταλελειμμένη βιομηχανική περιοχή στο **Torino** της Ιταλίας. Από το 2011 ανοίχτηκαν περιοχές για το κοινό, όπου πραγματοποιούνται διάφορες εκδηλώσεις. Αρχιτεκτονική μελέτη: Latz + Partner.

Η έκρηξη της Βιομηχανικής Επανάστασης, στη Δυτική Ευρώπη και τις Η.Π.Α. στα τέλη 18^{ου} αρχές 19^{ου} αιώνα, οδήγησε σε σημαντικές αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία, αλλά και στο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό σκηνικό, προκαλώντας έντονες αλλαγές στο τοπίο των πόλεων. Την περίοδο αυτή, η επιλογή της περιοχής εγκατάστασης μιας βιομηχανικής μονάδας, επηρεάζεται από κριτήρια που αφορούν στην ύπαρξη επαρκούς εργατικού δυναμικού και στη δυνατότητα εύκολης προμήθειας πρώτων υλών. Η αποβιομηχάνιση, είναι το φαινόμενο που χαρακτηρίζει τις με εντεινόμενο ρυθμό παραγωγικές εξελίξεις στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες και αποτελεί την απτή όψη της κρίσης του «φορντισμού» ως κυρίαρχου προτύπου συσσώρευσης. Οι περιοχές που στο παρελθόν κυριαρχούσαν βιομηχανικές δραστηριότητες παρακμάζουν και εγκαταλείπονται προκαλώντας υποβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος και του κοινωνικού ιστού, ενώ οι δείκτες ανεργίας και εγκληματικότητας αυξάνονται και η σύσταση του πληθυσμού αλλάζει (μειονότητες και άτομα κατώτερων κοινωνικών τάξεων χαμηλού εισοδήματος και μορφωτικού επιπέδου).⁴ Η αποβιομηχάνιση με την κατακόρυφη μείωση της βιομηχανικής απασχόλησης και τις μαζικές απολύσεις δεν συνεπάγεται και μείωση της παραγωγικής βάσης. Αντίθετα ο παραγόμενος πλούτος αυξάνεται. Το πρόβλημα είναι γεωγραφική και κοινωνική κατανομή των φαινομένων που συνδέονται με την παγκοσμιοποίηση και την αποβιομηχάνιση.

Οι περισσότερες από τις παλιές βιομηχανικές περιοχές οδηγούνται σε ερήμωση (Βορειοανατολική Αγγλία, Νότια Ουαλία, Βόρεια Γαλλία, τρίγωνο Ιταλικού Βορρά: Μιλάνο, Τορίνο, Γένοβα), καθώς αντιμετωπίζουν δυο αλληλένδετες διαδικασίες, από-αστικοποίηση και αποβιομηχάνιση. Δεν επέρχεται απλά αποκέντρωση των βιομηχανιών, αλλά και μετεγκατάσταση τους σε άλλες περιφέρειες ή χώρες, και μάλιστα σε άλλες ηπείρους. Ολόκληρες πόλεις, άμεσα συνδεδεμένες με τη βιομηχανική παραγωγή χάνουν το ρόλο τους και αλλάζουν προσανατολισμό.

⁴ Λεοντίδου Λ., «Το μεταμοντέρνο κίνημα στη γεωγραφία. Ο χώρος ως καλειδοσκόπιο μεταφορντιστικών τοπίων, κοινωνικών δικτύων και διυποκειμενικών κόσμων», Αθήνα, 1995.

11 και 12. Εγκαταλελειμμένη βιομηχανική περιοχή, παραγωγής μεταλλευμάτων στο **Duisburg** της Γερμανίας. Από το 2002 ανοίχτηκαν περιοχές για το κοινό, όπου πραγματοποιούνται διάφορες εκδηλώσεις. Αρχιτεκτονική μελέτη: Latz + Partner.

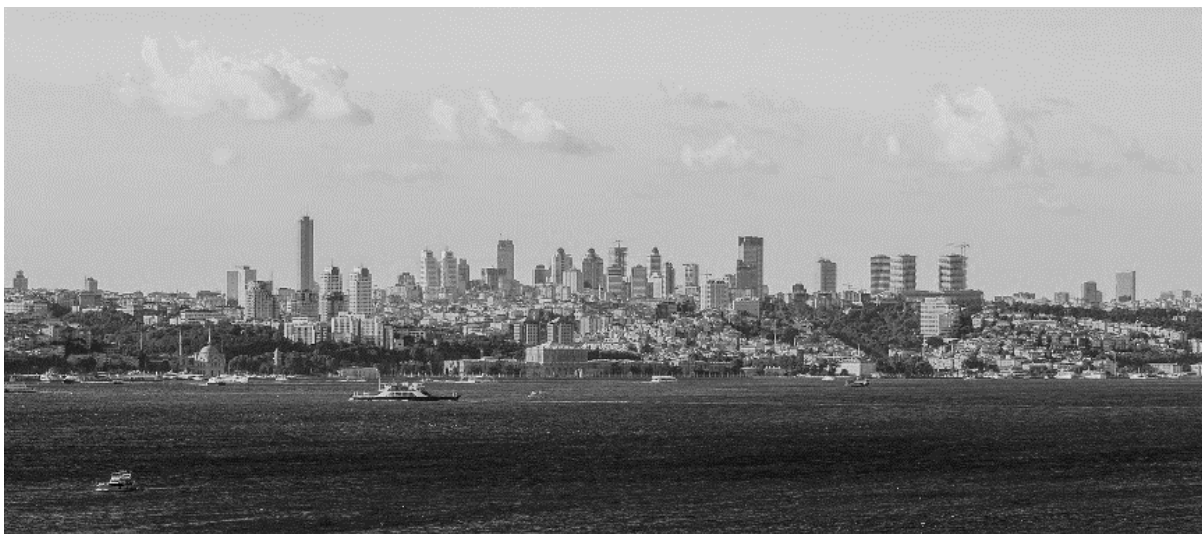
Από τη δεκαετία του 1970, σε παγκόσμιο επίπεδο, λαμβάνει χώρα μια σειρά μετασχηματισμών που αφορούν τον χώρο και την οικονομία. Οι μετασχηματισμοί αυτοί σχετίζονται τόσο με φαινόμενα της οικονομικής κρίσης και τις επακόλουθες διαθρωπικές αλλαγές των κοινωνικο-οικονομικών δομών των ανεπτυγμένων χωρών, όσο και με την αξιοσημείωτη αύξηση επιβάρυνσης του φυσικού περιβάλλοντος ως επίπτωση της ανθρώπινης δραστηριότητας. Ευνόητο είναι ότι οι μετασχηματισμοί αυτοί θα έχουν πιο έντονο και μαζικό χαρακτήρα στις παραδοσιακά βιομηχανικές πόλεις της Ευρώπης και της Αμερικής.

Η αποβιομηχάνιση, η οικονομική και κοινωνική παγκοσμιοποίηση αλλά και τα σημαντικά προβλήματα στο περιβάλλον, δημιουργούν έντονες ανατροπές στην οργάνωση, τη δομή και την ανάπτυξή τους, καθώς προβάλλουν έντονα κοινωνικά ζητήματα, που φέρουν και τις αντίστοιχες χωρικές επιπτώσεις. Αποβιομηχάνιση με οικονομικούς όρους ορίζεται ως η συρρίκνωση της παραγωγικής δραστηριότητας και η αντικατάσταση της από τον τομέα των υπηρεσιών. Η μετάβαση από την οικονομία της παραγωγής των αγαθών στην οικονομία της παραγωγής υπηρεσιών προκάλεσε εκτός από οικονομικές, έντονες κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις όχι μόνο στον αστικό αλλά και στον περιφερειακό χώρο. Χωρικός αντίκτυπος αυτών των μεταβολών είναι η υπολειτουργία και η εγκατάλειψη των βιομηχανικών εγκαταστάσεων στις κεντρικές περιοχές. Το γεγονός αυτό ακολουθείται από τη δημιουργία αστικών κενών⁵ μέσα στις πόλεις πράγμα που οδηγεί στην απαξίωση του χώρου, στην υποβάθμιση του κτηριακού αποθέματος και στην γκετοποίηση. Η διαδικασία της αποβιομηχάνισης οδήγησε στη δημιουργία του όρου μεταβιομηχανικός (post-industrial) με τον οποίο ο **Daniel Bell** χαρακτήρισε την τότε αναδυόμενη κοινωνία.

Ως μεταβιομηχανική πόλη ορίστηκε από τον **Shaw**⁶ η πόλη της οποίας η παραδοσιακή βιομηχανική δραστηριότητα κατέχει έναν διαρκώς μειούμενο κομμάτι της οικονομικής δραστηριότητας, το οποίο αντικαθίσταται από τον ολοένα αυξανόμενο τομέα των υπηρεσιών και διαφέρει από την παραδοσιακή βιομηχανική πόλη των δυο προηγούμενων αιώνων.

⁵ «Η έννοια του κενού στον χώρο προδίδει μια απουσία είτε υλική είτε λειτουργική. Έτσι, το βασικό χαρακτηριστικό τους είναι ο ακαθόριστος και μη ξεκάθαρος ρόλος τους. Τα αστικά κενά είναι ασαφείς ασχεδίαστες περιοχές της πόλης, οι οποίες είτε δεν απέκτησαν ποτέ σχήμα ή περιεχόμενο είτε απώλεσαν τον παλιότερο σχηματισμό τους ή το ρόλο που είχαν στο παρελθόν». Μωραΐτης Κ., (2006), *Σημειώσεις για το αστικό κενό: Προτάσεις για επεμβάσεις μικρο-τοπίων*, Πολυχρονόπουλος Δ., Χάρη Χ. (επιμ.), Δελτίο ΣΑΔΑΣ, 55, Αθήνα.

⁶ D.V. Shaw (2001), «*The Post-Industrial City*», εκδ. Handbook of Urban Studies, London: Sage Publications, σελ. 284-296.

13. Αποψη της Ευρωπαϊκής πλευράς της Κωνσταντινούπολης από το Βόσπορο. Ολόκληρες περιοχές της μεταβάλλονται τάχιστα σε εμπορικά και επιχειρηματικά κέντρα, άφθονα πάρκα, και καταστήματα.

14. Ο σταθμός εμπορευματοκιβωτίων στη Σιγκαπούρη, στο πιο πολυσύχναστο λιμάνι μεταφορών στον κόσμο, ένα απαραίτητο εργαλείο της παγκοσμιοποιημένης καταναλωτικής οικονομίας.

iv. Η αποβιομηχάνιση στον Ελληνικό χώρο

Αναφορικά με τον ελληνικό χώρο, η διαδικασία της αποβιομηχανοποίησης παρακολουθεί χρονικά τις εξελίξεις στην υπόλοιπη Ευρώπη. Άρχισε να παρουσιάζει πιο έντονα τα σημάδια της από τη δεκαετία του 1960, κορυφώθηκε τη δεκαετία του 1980 και συνεχίζεται με διαφορετικούς ρυθμούς μέχρι και σήμερα. Η περίπτωση της Ελλάδας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των διαφοροποιήσεων, που συμβαίνουν στις τοπικές κοινωνίες, σε συνάρτηση με τις παγκόσμιες ανακατατάξεις.

Η Ελλάδα πάντα απέκλινε από το βορειοευρωπαϊκό πρότυπο ανάπτυξης, καθώς δεν ανέπτυξε βαριά ή μεγάλη βιομηχανία. Η ανάπτυξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων βασίστηκε στις μικρές μονάδες με μεγάλο ποσοστό οικογενειακών επιχειρήσεων, στο μικρό βαθμό εξειδίκευσης και στην πολλαπλή απασχόληση. Δομικό χαρακτηριστικό των παραγωγικών σχέσεων αποτέλεσε η μικρή έγγεια ιδιοκτησία. Αυτός ο τύπος ανάπτυξης ήταν ασταθής, σηματοδεύτηκε από πολλές κρίσεις αλλά αποδείχθηκε ανθεκτικός. Τα μικρά μεγέθη, η διάχυση σχέσεων, η ελαστικότητα των διαδικασιών που σε μικρό ποσοστό τους, ελέγχονται από την κρατική γραφειοκρατία, συντήρησαν σε συγκριτικά χαμηλό βαθμό την ανάπτυξη. Έτσι η Ελλάδα αντιμετώπισε με διαφορετικό και πιο ήπιο τρόπο τις επιπτώσεις της αποβιομηχανοποίησης.

Ωστόσο, σε πολλές περιοχές της χώρας αναπτύχθηκαν σημαντικές βιομηχανίες καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα βιομηχανικών κλάδων, οι οποίοι από τις δεκαετίες του 1970, 1980 και μετά άρχισαν να φθίνουν με αποτέλεσμα την παύση της λειτουργίας και την εγκατάλειψη των εγκαταστάσεων, με ποικίλες χωρικές και πολεοδομικές επιπτώσεις.

15. Κενό οικόπεδο της ΒΙΣ (Βιομηχανία Συσκευασιών Α.Ε) στη συμβολή των οδών Πειραιώς και Λ. Κηφισού. Το κτίριο της βιομηχανίας έχει κατεδαφιστεί αφήνοντας μια «νεκρή» ζώνη μεταξύ της Πειραιώς, των γραμμών του ΗΣΑΠ, και τον Κηφισό ποταμό. Σε άμεση γειτνίαση με το κενό οικόπεδο της ΒΙΣ, βρίσκεται το Βιομηχανικό Συγκρότημα του Ατμοηλεκτρικού Σταθμού της ΔΕΗ(ΑΗΣ Φαλήρου).

16.
Χαρακτηριστικό
παράδειγμα
απομάκρυνσης
βιομηχανικών
μονάδων από το
κέντρο της πόλης
σε άλλες περιοχές
είναι οι
βιομηχανίες τις
οδού Πειραιώς.

Η αποβιομηχάνιση, όπως έγινε κατανοητό, ήταν αποτέλεσμα έντονων ανακατατάξεων της παραγωγικής διαδικασίας σε παγκόσμιο επίπεδο, αλλά και άλλων κοινωνικό-οικονομικών και τεχνολογικών παραγόντων. Η διαδικασία της αποβιομηχάνισης ακολουθεί χρονικά της εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στην υπόλοιπη Ευρώπη. Η περίπτωση της Ελλάδας αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των διαφοροποιήσεων που συμβαίνουν σε τοπικές κοινωνίες σε συνάρτηση με τις παγκόσμιες ανακατατάξεις. Λόγω των μικρών μεγεθών ανάπτυξης που σε μικρό βαθμό ελέγχονται από την κρατική γραφειοκρατία, συντήρησε σε συγκριτικά υψηλό βαθμό τόσο την ανάπτυξη, όσο και την κοινωνική συνοχή. Έτσι, αντιμετώπισε με διαφορετικό και πιο ήπιο τρόπο τις επιπτώσεις της κρίσης.⁷ Με τη μετάβαση, λοιπόν, αυτή από το ένα πρότυπο παραγωγής στο άλλο, οι βιομηχανικές μονάδες τείνουν να απομακρύνονται από το κέντρο της πόλης και να μεταφέρονται εκτός των ορίων της, σε άλλες περιοχές και χώρες. Το γεγονός ότι η βιομηχανική ανάπτυξη κατά το «φορντικό» πρότυπο ήταν γεωγραφικά συγκεντρωμένη, συνεπάγεται τη δημιουργία πολύ οξυμένων μεταβολών στις συγκεκριμένες περιοχές με την εφαρμογή του «εναλλακτικού» μοντέλου, που οδηγεί σε υποβάθμιση αστικού ιστού και κοινωνικού περιβάλλοντος, αύξηση των δεικτών ανεργίας, αλλαγή της σύστασης του πληθυσμού.

Τα πρώτα σημάδια της αποβιομηχανοποίησης εντοπίζονται στη δεκαετία του 1960, ενώ κορυφώνεται τη δεκαετία του 1980 και συνεχίζεται με διαφορετικούς ρυθμούς ανά περίοδο, μέχρι και σήμερα. Μετά το 1990, παρατηρείται καθημερινή καταγραφή διακοπής της λειτουργίας πολλών εργοστασίων ενώ όπου παρατηρείται εκσυγχρονισμός των βιομηχανικών μονάδων, αυτός συνοδεύεται με την καταστροφή του παλαιότερου εξοπλισμού. Συγκεκριμένα αναφέρουμε, ότι το νέο θεσμικό πλαίσιο το οποίο διαμορφώθηκε με βάση τον νόμο περί απομάκρυνσης της βιομηχανίας από την Αττική, το Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας, τα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια των δήμων που διατρέχει η οδός Πειραιώς του 1988 και το Προεδρικό Διάταγμα του Ελαιώνα του 1995 οδήγησαν πολλές βιομηχανίες στο κλείσιμο, καθώς το πρόβλημα που δημιουργούσε η λειτουργία

⁷ Ντ. Βαΐου, Μ. Μαντουβάλου, Μ. Μαυρίδου, «Ένθετο 1- Το ζήτημα της Αποβιομηχάνισης», Θέματα Αστικού Σχεδιασμού, Σημειώσεις, Αθήνα 2006.

τους μέσα στον αστικό χώρο, αλλά και η απουσία χωροταξικού σχεδιασμού, έγινε αντιληπτό. Την ίδια περίοδο στην Ελλάδα, παρατηρείται σε μικρές πόλεις μια τάση αναγνώρισης της βιομηχανικής αρχιτεκτονικής του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} , όπου αρχίζει μια ταυτόχρονη πρόθεση προστασίας, αποκατάστασης και επανάχρησης γεγονός που αποτελεί καινοτομία για τα ελληνικά δεδομένα.⁸

17. Η Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων ιδρύεται στη Δραπετσώνα το 1909. Από τη δεκαετία του '70 αρχίζει η συρρίκνωση της εταιρείας με το οριστικό κλείσιμο το 1999.

Οι επιχειρήσεις στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν την κρίση και να βελτιώσουν την ανταγωνιστικότητα των προϊόντων τους, καταφεύγουν αρχικά, στην διασπορά των παραγωγικών τους δραστηριοτήτων- εγκαταστάσεων, κυρίως προς τις χώρες στις οποίες βρίσκουν αποθέματα πρώτων υλών και φθηνά εργατικά χέρια, αλλά και ένα σύστημα επαρκών υποδομών που να μπορούν να εξυπηρετήσουν τέτοιες δραστηριότητες. Η εγγύτητα των εργοστασίων με τους προμηθευτές είναι πολύ σημαντικός παράγοντας. Επιτρέπει όχι μόνο την ελαχιστοποίηση του κόστους μεταφοράς των διαφόρων εξαρτημάτων, αλλά και την καλύτερη συνεργασία κατά τη διάρκεια του

⁸ Φ. Βαταβάλη, Ν. Μπελαβίλας, « Ο μετασχηματισμός της οδού Πειραιώς», Ανακοίνωση στην 5^η Πανελλήνια Επιστημονική Συνάντηση TICCIH Βόλος / 22-25 Νοεμβρίου 2007: Το τέλος των γιγάντων βιομηχανική κληρονομιά και μετασχηματισμοί των πόλεων, σ. 2

σχεδιασμού νέων προϊόντων. Στόχος, πλέον, των επιχειρήσεων είναι να παράγουν εκεί που το κόστος εργασίας είναι φθηνό και να πωλούν στις αγορές όπου τα εισοδήματα είναι υψηλότερα.

18. *Θειωρυχεία Μελά στη Μήλο. Την περίοδο 1867 με 1875 συγκροτούνται οι πρώτες 29 μεταλλευτικές επιχειρήσεις απορροφώντας σημαντικό μέρος των χρηματικών διαθεσίμων. Στα 1877, ξεχωρίζουν η Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου, η Ελληνική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου, τα Θειωρυχεία Μελά στη Μήλο και η Ελληνική Μεταλλευτική Εταιρεία.*

Παρατηρείται λοιπόν πιο έντονο, εδώ, το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης των επιχειρήσεων και των αγορών.

Μια άλλη όψη της αποβιομηχάνισης είναι η διαφοροποίηση των μορφών εργασίας, αλλά και των μορφών κοινωνικής ανισότητας. Αναδιарθρώνεται, λοιπόν, η εργασία στις ανεπτυγμένες χώρες, μειώνεται ο πληθυσμός που ασχολείται με τη βιομηχανία και δημιουργούνται θέσεις εργασίας σε άλλους παραγωγικούς τομείς. Η αποβιομηχάνιση οδήγησε σε κατακόρυφη μείωση της βιομηχανικής απασχόλησης και, ταυτόχρονα, σε μαζικές απολύσεις. Το πρόβλημα είναι, δηλαδή, η γεωγραφική και κοινωνική κατανομή των φαινομένων που συνδέονται με την αποβιομηχάνιση και την αστικοποίηση. Το γεγονός ότι η βιομηχανική ανάπτυξη ήταν γεωγραφικά συγκεντρωμένη, συνεπάγεται τη δημιουργία οξυμένων καταστάσεων σε συγκεκριμένες περιοχές. Οι περιοχές αυτές αντιμετωπίζουν τώρα δύο αλληλένδετες διαδικασίες, την από-αστικοποίηση και την αποβιομηχάνιση.

Η μετάβαση από τον βιομηχανικό καπιταλισμό στο σημερινό παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα, είχε σαφείς επιπτώσεις στην ανάπτυξη των πόλεων. Η κρίση των παραγωγικών και κοινωνικό-οικονομικών δομών οδήγησε στην αποβιομηχάνιση των παραδοσιακών βιομηχανικών πόλεων ενώ οι νέες επιχειρήσεις δεν χρειάζονται συγκεκριμένη χωροθέτηση, αντιθέτως απαιτούν εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, εμφανίζονται νέες μορφές κινητικότητας του πληθυσμού, που επίσης αποτυπώνονται στο χώρο: μετακινήσεις μεταξύ αστικών κέντρων, είσοδος οικονομικών μεταναστών, ενδοαστικές μετακινήσεις. Το κέντρο βάρους των πληθυσμιακών μεταβολών μετατοπίζεται από την αστικοποίηση, σε αλλαγές που συντελούνται στο εσωτερικό των πόλεων. Η αυξημένη κινητικότητα του πληθυσμού, ως μέρος παγκόσμιων τάσεων, συνδέεται άμεσα με αλλαγές στον τρόπο ζωής, εργασίας και κατανάλωσης. Επίσης, συναρτώνται με ευρύτερα ζητήματα μετασχηματισμού των ελληνικών αστικών κέντρων. Η ανάπτυξη νέων προαστίων ή η επέκταση οικισμών γύρω από τις πόλεις, η εγκατάσταση μεταναστών σε υποβαθμισμένες αστικές περιοχές και η είσοδος νέων χρήσεων αναψυχής και εμπορίου σε κεντρικές περιοχές, αποτελούν φαινόμενα που προσελκύουν νέους ή απωθούν παλαιούς κατοίκους.

Η διακοπή της λειτουργίας πολλών εργοστασίων κληροδότησε στον πολεοδομικό ιστό των περισσότερων αστικών κέντρων καθώς και στις λιμενικές ζώνες, πολλά εγκαταλελειμμένα βιομηχανικά συγκροτήματα. Οι ανενεργοί βιομηχανικοί χώροι εγκαταλείπονται και μένουν κενοί χρήσεων δημιουργώντας στον χώρο τα λεγόμενα αστικά κενά «*brownfields*». Σύμφωνα με τον επίσημο ορισμό της Υπηρεσίας Περιβάλλοντος των ΗΠΑ (EPA), ως *brownfields* ορίζονται οι εγκαταλελειμμένες μεταλλευτικές, βιομηχανικές και άλλες εγκαταστάσεις με πιθανό περιβαλλοντικό πρόβλημα, λόγω της προηγούμενης χρήσης τους, το οποίο εμποδίζει την επαναχρησιμοποίηση και ανάπτυξη τους. Σύμφωνα με την ευρωπαϊκή δράση CLARINET (Contaminated Land Rehabilitation Network for Environmental Technologies in Europe) τα *brownfields* περιλαμβάνουν χώρους οι οποίοι:

-έχουν επηρεαστεί από τις προηγούμενες χρήσεις του χώρου και της όμορης γης.

- είναι ή θεωρούνται ρυπασμένοι.
- είναι εγκαταλειμμένοι ή υπολειτουργούν.
- βρίσκονται συνήθως σε ανεπτυγμένες αστικές περιοχές.

Η αποκατάσταση και αξιοποίηση αυτών των χώρων παρουσιάζει σημαντικά πλεονεκτήματα όσον αφορά στην αποτελεσματική προστασία του περιβάλλοντος και της ανθρώπινης υγείας, ενώ συγχρόνως συντελεί στη μείωση της αστικής εξάπλωσης και της κατανάλωσης νέων παρθένων εκτάσεων (greenfields). Το κόστος της περιβαλλοντικής αποτίμησης και η έλλειψη χρημάτων για απορρύπανση που ενδεχομένως να χρειαστεί αποτελεί το σημαντικότερο εμπόδιο για την ανάπτυξη τους. Λόγω της μεγάλης έκτασης που τις περισσότερες φορές έχουν, δημιουργούν έντονες ασυνέχειες στον ιστό της πόλης και διακόπτουν την ενότητα της περιοχής ενώ μοιάζουν αρκετά

19. Πολυχώρος, Μύλος στη Θεσσαλονίκη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα επιχειρηματικής πρωτοβουλίας.

υποβαθμισμένες και πολλές φορές έχουν υποστεί έντονες περιβαλλοντικές επιβαρύνσεις.

Η αποβιομηχάνιση ως φαινόμενο συνεπάγεται και μια χωρική και λειτουργική αναδιάρθρωση των αστικών βιομηχανικών κέντρων. Μεταπολεμικά πραγματοποιείται μια αναδιάρθρωση της βιομηχανικής παραγωγής, η οποία συνοδεύεται από την αποδέσμευση των βιομηχανιών από τα παραδοσιακά κριτήρια και την αναπόφευκτη μετακίνηση τους στην περιφέρεια, λόγω της δημογραφικής έκρηξης των πόλεων και τον εγκλωβισμό των βιομηχανικών θυλάκων στο εσωτερικό τους. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την αποβιομηχάνιση αργότερα και την συνακόλουθη οριστική εγκατάλειψη των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, οδήγησε στην σημερινή εικόνα τεράστιων εγκαταλελειμμένων εκτάσεων με κενά βιομηχανικά κελύφη και ανενεργά μηχανήματα. Τα αστικά αυτά κενά εμφανίζονται ως απαξιωμένες περιοχές στα πιο νευραλγικά σημεία των σύγχρονων πόλεων.⁹ Οι εκτάσεις, λοιπόν, αυτές συναντώνται σήμερα με τις ακόλουθες μορφές:

- εγκαταλελειμμένες εκτάσεις σε «παραδοσιακά» βιομηχανικές περιοχές.
- εγκαταλελειμμένες εκτάσεις σε μητροπολιτικές περιοχές.
- εγκαταλελειμμένες εκτάσεις σε αγροτικές περιοχές.

Η αντιθετική συνύπαρξη της βιομηχανίας με την πόλη, λόγω δημιουργίας περιβαλλοντικών, οικονομικών και άλλων προβλημάτων, εξελίχθηκε σε σοβαρό ζήτημα. Οι ανενεργοί βιομηχανικοί χώροι εγκαταλείπονται και παραμένουν άδαιοι από χρήσεις δημιουργώντας στον χώρο τα λεγόμενα «αστικά κενά». Μετατρέπονται σε ανενεργές και άμορφες ζώνες της πόλης ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας μετασχηματισμού και συνιστούν νεκρές στιγμές της δυναμικής της πόλης.¹⁰ Οι ποιοτικές, περιβαλλοντικές και πολεοδομικές συνθήκες στις περιοχές των υπό απομάκρυνση εργοστασίων, δεν βελτιώνονται με τη διακοπή της λειτουργίας τους. Η επερχόμενη νέκρωση των χρήσεων και η μη χρήση των

⁹ «Η περίπτωση του Ταύρου στην οδό Πειραιώς», ΔΠΜΣ Πολεοδομία- Χωροταξία, Αθήνα, 2012

¹⁰ Aldo Rossi, L'Architettura della Città (Η αρχιτεκτονική της πόλης). μετάφραση Β. Πετρίδου, Αθήνα, University Studio Press, 1991, σελ.205.

χώρων, οδηγεί σε απαξίωση και υποβάθμιση των κελυφών, επιφέρει διαρθρωτικές μετεξελίξεις στις αντίστοιχες περιοχές και καθιστά επιτακτική την ανάγκη επανάχρησής τους. Στην περίπτωση των βιομηχανιών, η παύση της λειτουργίας τους οφείλεται σε πιο σύνθετα αίτια, ωστόσο καταλαμβάνουν εκτεταμένο χώρο και με την απομάκρυνσή τους προκαλούν έντονες πιέσεις και μεταλλαγές στον αστικό ιστό. Οι εκτάσεις που προκύπτουν συνήθως εγκαταλείπονται τελείως συνιστώντας νεκρούς χώρους.

Σε άλλες περιπτώσεις όμως, χρησιμοποιούνται με περιθωριακό τρόπο ή υποχρησιμοποιούνται (χαμηλής έντασης ευτελείς χρήσεις) δημιουργώντας ακόμη και συνθήκες παραβατικότητας. Πέραν των αρνητικών χαρακτηριστικών των νεκρών αυτών ζωνών, μπορεί να ειπωθεί ότι παρουσιάζουν και κάποια θετικά, καθώς αποτελούν ένα δυναμικό απόθεμα γης, συνήθως σε κεντρικές θέσεις του αστικού ιστού, με μεγάλη έκταση και συχνά διαθέτουν σημαντικό κτιριακό απόθεμα ιστορικής και βιομηχανικής αξίας, στοιχεία που αν αξιοποιηθούν σωστά μπορούν να συμβάλλουν σημαντικά στην εξέλιξη του ευρύτερου αστικού περιβάλλοντος δίνοντας ευκαιρίες για οικονομική ανάπτυξη και περιβαλλοντική αναβάθμιση.

Οι χώροι αυτοί μπορούν να αποτελέσουν διέξοδο για παρεμβάσεις στην πόλη με στόχο την αντιμετώπιση ζητημάτων, όπως η πυκνή δόμηση, η έλλειψη ελεύθερων χώρων και χώρων πρασίνου και η έλλειψη κοινωνικών υποδομών¹¹. Οι αμήχανοι αυτοί χώροι, αναζητούν το σύγχρονο ρόλο τους και την επανένταξή τους στη ζωή και τις λειτουργίες της σύγχρονης πόλης, ενισχύοντας τη συνοχή του αστικού ιστού. Οι περιοχές αυτές θα πρέπει να ειπωθούν ως αναπόσπαστα τμήματα της πόλης. Για το λόγο αυτό οι όποιες επεμβάσεις οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη τους τα χαρακτηριστικά της ευρύτερης περιοχής στην οποία εντάσσονται ως αποτέλεσμα ενός ολοκληρωμένου σχεδιασμού. Η αποσπασματική διαχείριση των χώρων αυτών, ως ανεξάρτητα τμήματα, μπορεί να επιφέρει αποτελέσματα μη αναμενόμενα, με αποτέλεσμα τον

¹¹ Οικονομοπούλου Μ., 2011, Αποβιομηχάνιση & Πολιτιστική Πολιτική, Αθήνα, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Μεταπτυχιακή Κατεύθυνση: Πολεοδομία- Χωροταξία, Κεφάλαιο 1: Το ζήτημα της αποβιομηχάνισης.

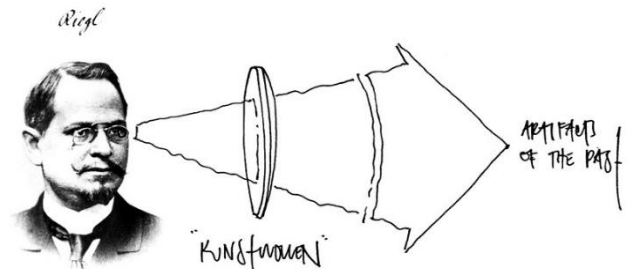
μετασχηματισμό τους σε υποδοχείς ιδιωτικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών, που αγνοούν την ιστορία και αποσκοπούν στο στιγμιαίο κέρδος.

[B]

Βιομηχανικά κατάλοιπα

i. **Θεωρητική προσέγγιση** και η περίπτωση του ArtsQuest Center.

Αρχικά ο όρος βιομηχανικά κατάλοιπα θα μπορούσε να ερμηνευτεί και ως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα καθώς αποτελούν και αυτά μέρος του συνόλου των λειψάνων της ανθρώπινης δημιουργίας των οποίων η σωτηρία οφείλεται είτε σε φυσικές συνθήκες είτε σε ανθρώπινες παρεμβάσεις.

Ως κατάλοιπα λογίζονται ένα πλήθος αρχιτεκτονημάτων και κατασκευών που είναι απομεινάρια του παρελθόντος. Πως όμως τα βιομηχανικά κατάλοιπα διαχωρίζονται από τις υπόλοιπες κατασκευές; Δεν αρκεί να σημειωθεί ότι πρόκειται για κατασκευές του παρελθόντος αν το παρελθόν ορίζεται ως «το χρονικό διάστημα που προηγείται του παρόντος».¹² Τα βιομηχανικά κατάλοιπα είναι κτιριακές υποδομές που δεν χρησιμοποιούνται πια, και αυτό το χαρακτηριστικό τα διαφοροποιεί από το σύνολο των υπαρχόντων κατασκευών που διαμορφώνουν το ανθρωπογενές περιβάλλον. Δεν περιλαμβάνουν αρχιτεκτονήματα του παρελθόντος που με επισκευές, προσθήκες ή τροποποιήσεις, μεγάλες ή μικρές στην δομή και την λειτουργία, χρησιμοποιούνται σήμερα. Παρά την απουσία χρήσης όμως διατηρούνται, διότι έχουν εγκαταλειφθεί πρόσφατα και δεν έχουν υποστεί τη φυσική φθορά ή δεν έχουν αποσυντεθεί ακόμα.

Στο πόνημα του **Alois Riegl** «Ουσία και γένεση της μοντέρνας λατρείας των μνημείων», τα μνημεία αρχικά διακρίνονται σε «**ηθελημένα**» και «**αθέλητα**», με τα πρώτα να είναι ουσιαστικά από την δημιουργία τους προορισμένα να «διατηρούν στη συνείδηση των μεταγενεστέρων διαρκώς παρούσες και

¹² Μπαμπινιώτης Γεώργιος, «ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ», λήμμα «παρελθόν», Β' έκδοση, Αθήνα 2001.

ζωντανές πράξεις ή τέχνες».¹³ Επίσης, αυτή η κατηγορία έργων είναι μνημεία με την στενή έννοια του όρου και είναι συγκεκριμένα και περιορισμένα σε κάθε εποχή. Το ενδιαφέρον όμως του **Riegl**, εστιάζει στα «αθέλτητα» μνημεία, έργα δηλαδή που εκ των υστέρων ορίστηκαν ως μνημεία. Γι' αυτά τα μνημεία, πράττει μια καίρια διάκριση των αξιών τους. Οι αξίες που πηγάζουν από το παρελθόν ομαδοποιούνται στην κατηγορία των αναμνηστικών αξιών ενώ οι αξίες που αναφέρονται στην παρουσία του μνημείου στο παρόν αποτελούν τις ενεστώσες αξίες.

Αναμνηστικές αξίες είναι η ιστορική αξία, η αξία παλαιότητας και η ηθελημένη αναμνηστική αξία. Η ιστορική αξία αναφέρεται στην σημασία του μνημείου ως τεκμήριο της εξέλιξης σε κάποιο πεδίο της ανθρώπινης δημιουργίας και χαρακτηρίζει τα «ιστορικά» όπως αναφέρει, αθέλτητα μνημεία. Η αξία παλαιότητας σχετίζεται με την ηλικία του μνημείου και την φθορά του στο πέρασμα του χρόνου. Τέλος, η ηθελημένη αναμνηστική αξία αφορά μόνο στα «ηθελημένα» μνημεία και έχει σκοπό την μετάδοση σε κάθε χρονική στιγμή της αναμνηστικής σημασίας για την οποία δημιουργήθηκε το έργο.

Στην περίπτωση των βιομηχανικών καταλοίπων θα μπορούσαμε να δώσουμε έμφαση στην αξία της παλαιότητας, όπου ο **Riegl**, τα ονομάζει «ταπεινά κατάλοιπα» και περιλαμβάνουν «κάθε έργο των ανθρώπινων χεριών χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η αρχική σημασία του και ο ηθελημένος προορισμός του, αρκεί τα σημάδια του χρόνου του οποίου «έζησε» να είναι έκδηλα στην όψη του».¹⁴ Τα ταπεινά κατάλοιπα λοιπόν, είναι σχεδόν βέβαιο να υποθέσουμε ότι είναι κυρίως νεότερες κατασκευές και αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των αρχιτεκτονικών καταλοίπων όπου εντάσσονται και τα βιομηχανικά κτίρια. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι ενώ μιλάμε ουσιαστικά για αρχαιολογία, και θα ήταν προφανές να εστιάσουμε στην ιστορική αξία των βιομηχανικών καταλοίπων, δίνουμε έμφαση στην αξία της παλαιότητας, και αυτό δεν συμβαίνει

¹³ Alois Riegl, «Ουσία και γένεση της μοντέρνας λατρείας των μνημείων», Έννοιες της τέχνης στον 20^ο αιώνα, ΑΣΚΤ, Αθήνα 2006, σελ. 25.

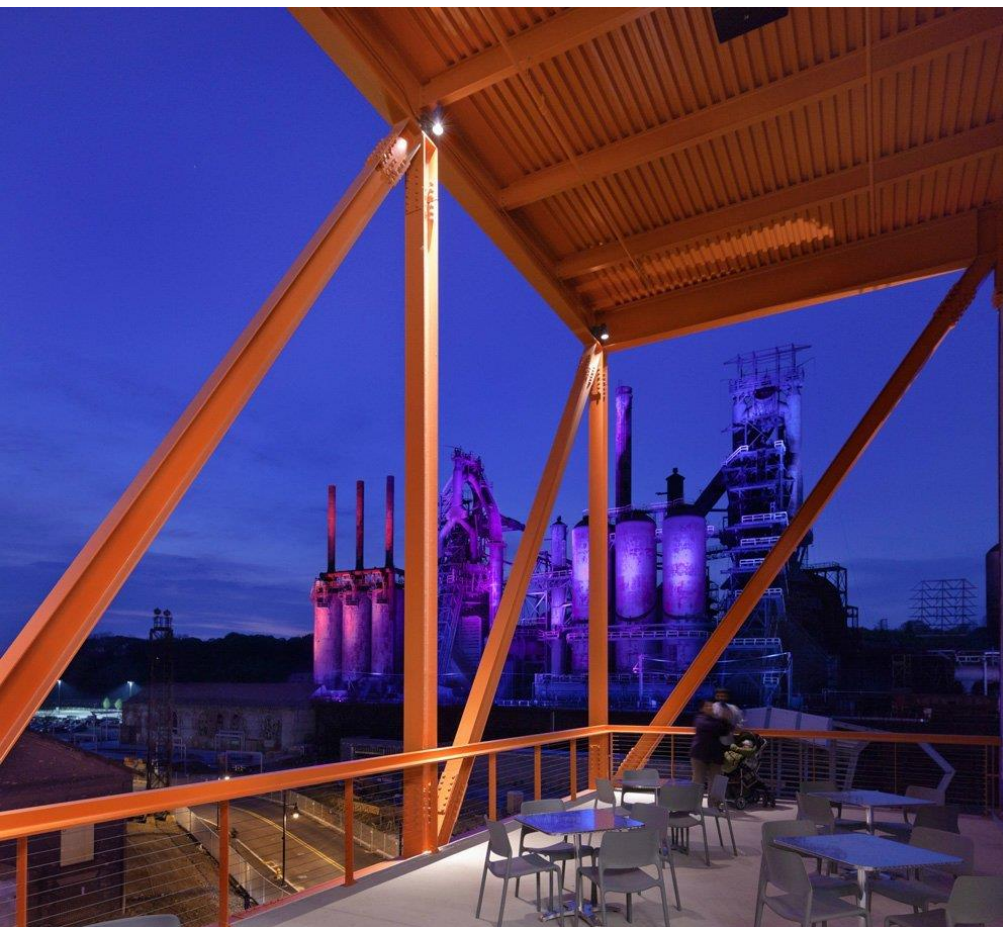
¹⁴ Alois Riegl, «Ουσία και γένεση της μοντέρνας λατρείας των μνημείων», Έννοιες της τέχνης στον 20^ο αιώνα, ΑΣΚΤ, Αθήνα 2006, σελ. 34.

μόνο για την χρονική απόσταση που ορίζεται από τον **Riegl**, αλλά στο ότι συμβαίνει να έχουμε και μεγαλύτερη οικειότητα με τους χώρους αυτούς.

20. ArtsQuest Center,
SteelStacks, των
Spillman Framer
Architects, 2010.

Σε αυτό το σημείο για να κατανοήσουμε το ρόλο της επανάχρησης των πρώην Βιομηχανικών κτιρίων με βάση την αξιακή αξιολόγηση που έθεσε ο **Alois Riegl**, θα αναφερθούμε στο παράδειγμα της Pennsylvania, και συγκεκριμένα το ArtsQuest Center στο SteelStacks, των **Spillman Framer Architects**.

21. ArtsQuest Center, SteelStacks, των Spillman Framer Architects, 2010.

Η εταιρεία Bethlehem Steel Corporation, με έδρα το Bethlehem της Πενσυλβανίας, ήταν μία από τις πιο ισχυρές εταιρείες. Ήταν ο δεύτερος μεγαλύτερος παραγωγός χάλυβα στις Ηνωμένες Πολιτείες και μία από τις μεγαλύτερες ναυπηγικές εταιρείες στον κόσμο, καταλαμβάνοντας σχεδόν 2000

στρέμματα στην καρδιά της πόλης και απασχολώντας χιλιάδες ανθρώπους. Ενώ το εργοστάσιο στο Bethlehem έκλεισε το 1995, οι υψικάμινοι 285 μέτρων εξακολουθούν να στέκονται. Σήμερα, αυτά τα ιστορικά ερείπια προεδρεύουν του μεγαλύτερου ιδιόκτητου βιομηχανικού τομέα της χώρας, το οποίο μετατρέπεται τώρα σε μια δυναμική, και βιώσιμη κοινότητα μικτής χρήσης.

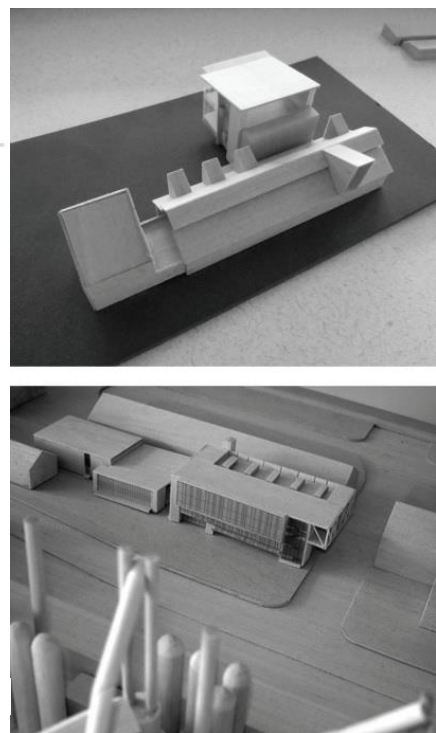
Το ArtsQuest Center είναι ένα υβριδικό κτίριο: εκθεσιακός χώρος, χώρος κινηματογράφου, εκπαιδευτικό κέντρο και πολιτιστικό κέντρο. Τα 68.000 τετραγωνικά μέτρα του χώρου, περιλαμβάνουν ένα χώρο 450 θέσεων για ζωντανή μουσική και παραστάσεις, έναν κινηματογράφο τελευταίας τεχνολογίας δύο επιπέδων και μια σειρά πολυλειτουργικών δράσεων και χώρων εκθέσεων. Το κτίριο διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στη δημιουργία ζωντανού δημόσιου χώρου στον αστικό πυρήνα, φιλοξενώντας πάνω από 300 ζωντανές εμφανίσεις ετησίως, προβολές καθημερινών κινηματογραφικών έργων, εσωτερικές και εξωτερικές συναυλίες και φεστιβάλ τέχνης όλο το χρόνο.

22. Τομή: ο βιομηχανικός εξοπλισμός γίνεται εκθεσιακό αντικείμενο προς θέαση

Η αρχιτεκτονική του ArtsQuest Center επηρεάζεται από τον πρώην βιομηχανικό χώρο και τις ζωές που ζούσαν εδώ. Αναδεικνύει τόσο την πρώτη ύλη όσο και το ανθρώπινο πνεύμα που τροφοδότησαν από κοινού τη βιομηχανική του λειτουργία. Το κτίριο παίρνει τα ερεθίσματα από το ευρύτερο πλαίσιο του χώρου, με αυθεντικά υλικά που μιλάνε για την ιστορία του τόπου. Είναι προσανατολισμένο κατά μήκος ενός άξονα ανατολής-δύσης για να στέκεται απέναντι και να κοιτά κατάματα τις σιωπηλές πλέον υψικαμίνους. Οι χώροι φέρνουν τους επισκέπτες σε άμεση οπτική επαφή με τους υψικαμίνους, όπου λειτουργούν ως το μόνιμο σκηνικό των εσωτερικών δραστηριοτήτων.

23. Μακέτα έργου.

Στην πραγματικότητα, ο βιομηχανικός εξοπλισμός γίνεται εκθεσιακό αντικείμενο προς θέαση, όπου η σχεδιαστική ιδέα, δίνει έμφαση σε μια ανθρώπινη εμπειρία που επιτρέπει την αλληλεπίδραση με την σκουριασμένη φυσικότητα του εγκαταλελειμμένου βιομηχανικού χώρου με το ζωντανό σύγχρονο δημόσιο χώρο.

24. σχεδιαστική
ιδέα - ανθρώπινη
εμπειρία.

ii. Α_μήχανα βιομηχανικά τοπία

Ο **Italo Calvino**, αναφέρει ότι η ταυτότητα του ατόμου και η αντίληψη για τον εαυτό του, επηρεάζεται, καθορίζεται και δημιουργείται από τον χώρο στον οποίο ζει, δηλαδή η ταυτότητα του κάτοικου κάθε πόλης καθορίζεται από την πόλη στην οποία ζει.¹⁵ Ο αστικός χώρος δημιουργείται, διαμορφώνεται και χρησιμοποιείται από την κοινωνία. Αντικατοπτρίζει ταυτόχρονα την ίδια, τις ανάγκες της, τις αντιλήψεις της, τα οράματα αλλά και τον πολιτισμό της και μαζί με τους δημόσιους χώρους συγκροτούν τον αστικό ιστό και δημιουργούν ένα πλέγμα μοναδικό που δομεί την ίδια την πόλη, την ιεραρχεί δίνοντάς της μορφή, ζωή, διαφορετικότητα και νόημα¹⁶. Μέσα από αυτό το πλέγμα εξάλλου βιώνεται και αναγνωρίζεται η ίδια η πόλη.

Το δομημένο περιβάλλον μας στο σύνολό του, υπονοεί έναν πλούτο που μπορεί να είναι πνευματικής, πολιτιστικής ή υλικής φύσεως, συνήθως με την υποχρέωση της διατήρησης και διάσωσής του. Στην περίπτωση της βιομηχανικής κληρονομιάς, δίνεται έμφαση σε έναν κτηριακό πλούτο, μια περιουσία που παραχωρήθηκε και εξαπλώθηκε με την εκβιομηχάνιση, πρώτα στην Ευρώπη και έπειτα στον υπόλοιπο κόσμο. Η ραγδαία ανάπτυξη των βιομηχανιών και οι απαιτήσεις για μαζικότερη παραγωγή προϊόντων είχε ως αποτέλεσμα την εισαγωγή μηχανικού εξοπλισμού στη βιομηχανία με σκοπό τη διαρκή αύξηση και αυτοματοποίηση της παραγωγής. Η τεχνολογική αυτή ανάπτυξη, γνωστή ως Βιομηχανική Επανάσταση, που παρατηρείται στα τέλη του 18ου αιώνα, ήταν η απαρχή ενός ιστορικού φαινομένου που επηρέασε ένα τεράστιο τμήμα του πληθυσμού. Οι ριζικές αλλαγές στον τρόπο παραγωγής και στις οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές δομές οδήγησαν τα βιομηχανοποιημένα κράτη να βιώσουν τον «πολιτισμό της μηχανής». Τα κατάλοιπα του πολιτισμού αυτού αποτελούν τη Βιομηχανική Κληρονομιά.

¹⁵ Italo Calvino, «Οι αόρατες πόλεις», μετ. Ανταίος Χρυσοστομίδης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2004, σελ. .

¹⁶ Κολιγιάννη Α., Παπασταματάκη Ε., 2008, Το γλυπτό στην πλατεία: Το παράδειγμα των πλατειών της Αθήνας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ, Εισαγωγή.

25. Παρίσι, Conservatoire des Arts et Métiers, εσωτερικό από αίθουσα του μουσείου. Ουσιαστικά περνάμε στη μουσειοποίηση περασμένων τρόπων παραγωγής.

Στη δεκαετία του 1970, το Συμβούλιο της Ευρώπης συντέλεσε στην αφύπνιση του ενδιαφέροντος για τα βιομηχανικά μνημεία μέσω της υπογραφής της σύμβασης της προστασίας για την παγκόσμια φυσική και πολιτιστική κληρονομιά. Τον Ιούλιο του 2003, η διεθνής επιστημονική κοινότητα συνέταξε μια διακήρυξη, στην οποία αποκωδικοποιήθηκαν οι αρχές της βιομηχανικής κληρονομιάς και έλαβαν τη μορφή χάρτας, την «Χάρτα του Nizhny Tagil για τη Βιομηχανική Κληρονομιά».

Σύμφωνα με τη «Χάρτα του Nizhny Tagil» που υιοθετήθηκε από το TICCIH¹⁷, «η βιομηχανική κληρονομιά είναι τα κατάλοιπα του βιομηχανικού πολιτισμού που έχουν ιστορική, τεχνολογική, κοινωνική, αρχιτεκτονική ή επιστημονική αξία και μπορεί να περιλαμβάνουν από κτήρια και μηχανήματα, μέχρι χώρους μεταποίησης και διύλισης, καθώς και χώρους κοινωνικών δραστηριοτήτων σχετικών με τη βιομηχανία».¹⁸ Η βιομηχανική κληρονομιά διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του σύγχρονου πολιτισμού. Είναι αναπόσπαστο μέρος της πολιτιστικής κληρονομιάς ως πρωταρχικό στοιχείο για την ανάπτυξη της κοινωνίας. Η θεώρηση ενός τεχνικού μνημείου ή ενός αντικειμένου βιομηχανικής χρήσης ως φορέα πληροφοριών είναι σημαντική, αλλά και αναγκαία, αφού σε αυτό βρίσκεται ενσωματωμένο το σύνολο των επιδράσεων του πολιτισμού και του περιβάλλοντος. Η αντίληψη για τα τεχνικά μνημεία και τη βιομηχανική κληρονομιά μετασχηματίστηκε μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Πατρίδα της βιομηχανικής αρχαιολογίας θεωρείται η Μ. Βρετανία, που υπήρξε άλλωστε, και η κοιτίδα της βιομηχανικής επανάστασης μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα. Ωστόσο, η έννοια της συστηματικής επιστημονικής μελέτης των βιομηχανικών καταλοίπων άρχισε τον 19ο αιώνα στη Γαλλία, και συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκε το 1794 όταν ιδρύθηκε στο Παρίσι το πρώτο τεχνικό μουσείο στον κόσμο, το Conservatoire des Arts et Métiers (Εθνικό Ίδρυμα Τεχνών και Επιστημών). Χρειάστηκαν 100 χρόνια για να γενικευτεί το ενδιαφέρον για τη διατήρηση της βιομηχανικής, τεχνολογικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.

¹⁷ Το Ελληνικό Τμήμα της Διεθνούς Επιτροπής για τη Διατήρηση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς (The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage - TICCIH) ιδρύθηκε το 1992.

¹⁸ ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ Η «ΧΑΡΤΑ ΤΟΥ NIZHNY TAGIL ΓΙΑ ΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ», Ιούλιος, 2003, Nizhny Tagil, Ρωσία. Η Χάρτα μεταφράστηκε στα Ελληνικά με την πρωτοβουλία του ΔΣ του Ελληνικού TICCIH και την επιμέλεια της Χριστίνας Αγγριαντώνη και του Νίκου Μπελαβίλα.

26 & 27. Το “Μουσείο της Ελιάς και του Ελληνικού Λαδιού” ανήκει στο δίκτυο μουσείων του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς. Στεγάζεται στο χώρο της παλαιάς Ηλεκτρικής Εταιρείας Σπάρτης, η χρήση του οποίου παραχωρήθηκε στο ίδρυμα από το Δήμο Σπάρτης, με σκοπό τη δημιουργία και τη λειτουργία του μουσείου.

28 & 29. Το Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας Λέσβου (ΜΒΕΛ), στην Αγία Παρασκευή Λέσβου, δημιουργήθηκε από το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ), το οποίο έχει και την ευθύνη για τη λειτουργία του. Στεγάζεται στο χώρο του παλαιού κοινοτικού ελαιοτριβείου, η χρήση του οποίου παραχωρήθηκε στο Ίδρυμα από τον Δήμο Αγίας Παρασκευής.

Πολύ αργότερα, στα μέσα της δεκαετίας του 1950, όταν εμφανίστηκαν και τα πρώτα δείγματα αποβιομηχάνισης, εισήχθη ο όρος Βιομηχανική Αρχαιολογία, ως ο κλάδος που μελετά το βιομηχανικό πολιτισμό, θεωρώντας το βιομηχανικό ή τεχνικό μουσείο έναν έγκυρο φορέα πληροφοριών. Η βιομηχανική αρχαιολογία εμφανίζεται να έχει διπλό χαρακτήρα, καθώς είναι πεδίο διεπιστημονικών αναζητήσεων και συγχρόνως πεδίο πολιτισμικών πρακτικών. Με άλλα λόγια, η βιομηχανική αρχαιολογία ορίζεται ως «η διεπιστημονική μελέτη όλων των μαρτυριών, υλικών και άυλων, των τεκμηρίων, των τεχνουργημάτων, της στρωματογραφίας και των κατασκευών, των ανθρώπινων οικισμών και των φυσικών και αστικών τοπίων που δημιουργήθηκαν για ή από τη βιομηχανική διεργασία»¹⁹. Η έννοια της βιομηχανικής αρχαιολογίας λοιπόν, είναι η μελέτη του συνόλου των παραγωγικών εγκαταστάσεων. Η ενασχόληση με τα «τεχνικά μνημεία πολιτισμού» και η ονομασία των βιομηχανικών καταλοίπων ως τέτοια, αποτέλεσε την αφετηρία της αναγνώρισης της αξίας τους. Στα μνημεία αυτά συγκαταλέγεται ο κτηριακός και μηχανολογικός εξοπλισμός, οι τόποι και οι συνθήκες παραγωγής, αλλά και ό,τι αφορά το εμπόριο, τη μεταφορά και τα δίκτυα διανομής βιομηχανικών προϊόντων. Επομένως, η αξία των τεχνικών βιομηχανικών μνημείων δεν είναι μόνο επιστημονικής και αισθητικής, αλλά και κοινωνικής αξίας, διότι τα βιομηχανικά κατάλοιπα αποτελούν μάρτυρα των κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων.

Επιπλέον, πολλά αναγνωρισμένα βιομηχανικά κατάλοιπα χαρακτηρίστηκαν ως μνημεία παγκόσμιας κληρονομιάς από την UNESCO. Στην πορεία της βιομηχανικής αρχαιολογίας τις τελευταίες δεκαετίες, το σκέλος της διάσωσης διευρύνθηκε σημαντικά, αυτονομήθηκε ως ένα βαθμό από τον χώρο της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και απέκτησε δικούς του θεσμούς. Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας, προστέθηκε η έννοια της αποκατάστασης

¹⁹ ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΤΜΗΜΑ Η «ΧΑΡΤΑ ΤΟΥ ΝΙΖΗΝΥ ΤΑΓΙΛ ΓΙΑ ΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ», Ιούλιος, 2003, Nizhny Tagil, Ρωσία. Η Χάρτα μεταφράστηκε στα Ελληνικά με την πρωτοβουλία του ΔΣ του Ελληνικού ΤΙCCH και την επιμέλεια της Χριστίνας Αγγριαντώνη και του Νίκου Μπελαβίλα.

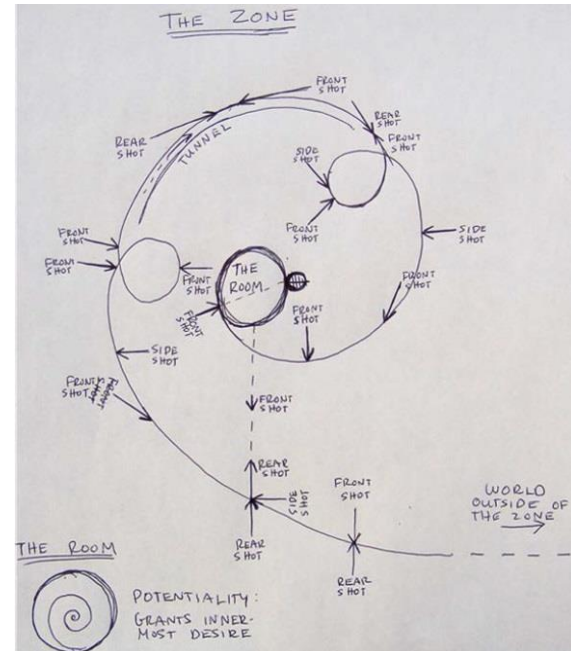
και της επανάχρησης των παλιών βιομηχανικών συνόλων, με στόχο την αναζωογόνηση και επανένταξή τους στην πόλη. Η καταγραφή και τεκμηρίωση των καταλοίπων της βιομηχανικής κληρονομιάς είναι το πρώτο βήμα για τη διατήρησή τους και μέσω αυτών ορίζονται οι κατευθυντήριοι άξονες για την επανάχρησή τους. Η αναλυτική διαδικασία, εκτός από το ότι είναι χρήσιμη για ιστορικούς λόγους, βρίσκει ουσιαστικό περιεχόμενο μόνο εάν μπορέσει να τροφοδοτήσει με κατάλληλες πληροφορίες τη συνθετική διαδικασία. Παρ' όλα αυτά, οι όροι και οι προϋποθέσεις της διαδικασίας της επανάχρησης που ορίζονται από τους κατάλληλους επιστημονικούς κλάδους δεν επαληθεύονται πάντα από τις απαιτήσεις των εκάστοτε τοπικών αρχών, κυρίως για οικονομικούς λόγους.

iii. Το κενό βιομηχανικό τοπίο ως ενδιάμεσος τόπος.

«...το τοπίο είναι η προβολή της ψυχής ενός λαού επάνω στην ύλη...»

Οδυσσέας Ελύτης²⁰

Καθώς η πόλη αναπτύσσεται, στο εσωτερικό και τα όρια της εμφανίζονται ως αναπόσπαστο στοιχείο της, χώροι που στερούνται ενός ξεκάθολου ρόλου. Το νόημά τους βρίσκεται σε μια διαρκή εκκρεμότητα ως προς την διατύπωσή του και συχνά αναδύεται «τυχαία» μέσα από την εκδήλωση περιστασιακών συμβάντων. Αναδιατυπώσεις της έννοιας του κενού εμφανίζονται πλάι σε κάθε απόπειρα θεωρητικών προσεγγίσεων για τον χώρο της πόλης αλλά παραπέρα σε κάθε επαναδιαπραγμάτευση του βλέμματος με τα γύρω. Αυτό συμβαίνει, ίσως γιατί ο ορισμός του κενού δύνεται μέσα από διαφορετικές προσεγγίσεις στον ορισμό του τόπου. Ο **Edward Casey** προσεγγίζοντας την οπτική του Αριστοτέλη, επισημαίνει ότι στο πλαίσιο μια τέτοιας θεώρησης το κενό καθαυτό δεν στερείται της έννοιας του τόπου.²¹ Πιθανόν αυτή η προσέγγιση να προκαλεί δυσκολίες στην αντίληψη, αλλά ακόμη και το αυστηρότερα ορισμένο κενό για τον **Casey** δεν μπορεί να θεωρηθεί μη σχετιζόμενο με την έννοια του τόπου.

30. Stilwell, Sarah, Andrei Tarkovsky's Stalker: matter, soul and folded surfaces. Σελ. 7.

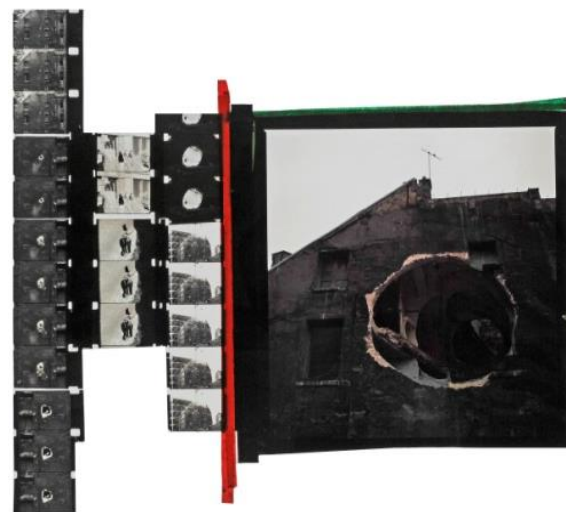
http://www.sfu.ca/sca/global/pdf/Sarah_Stilwell_Stalker.pdf . Οι χαρακτήρες στην ταινία του Tarkovsky τοποθετούνται σε ένα μελλοντικό κατεστραμμένο τοπίο, στα ερείπια που μια μυστηριώδης ξένη οντότητα άφησε πίσω της. Τόσο το περιβάλλον από το οποίο προέρχονται (πόλη), όσο και η περιοχή στην οποία ταξιδεύουν (Ζώνη) είναι γεμάτα από τα συντρίμια ενός μετά-αποκαλυπτικού γεγονότος.

²⁰ Οδυσσέας Ελύτης. (απόσπασμα) από «Τα δημόσια και τα ιδιωτικά», Αθήνα, Ίκαρος, εκδ. 2011.

²¹ Edward Casey, The fate of place, σελ. 15-19.

Ακολουθώντας στο κενό είναι δυνατόν να ανιχνευθούν «υπολείμματα» ιδιοτήτων του τόπου. Η απουσία απόδοσης μιας υλικής υπόστασης στο κενό είναι αναμφίβολα συνδεδεμένη με την ικανότητα να περιέχει την υλικότητα ακόμη και όταν αυτή ως κατάσταση δεν υπάρχει ακόμη, ή δεν υπάρχει πια. Αν και εμφανίζεται το κενό σε μια πρώτη ανάγνωση ξένο προς την έννοια του τόπου, μοιράζονται μια κοινή δομή. Αυτό που κενό και τόπος μοιράζονται είναι ένα δυναμικό πεδίο για την ανάδυση υλικότητας και σχέσεων κατ' επέκταση των συμβάντων τα οποία προκαλούν. Σε αυτή την δυνητική παρουσία σωμάτων και δράσεων στον κενό χώρο, δίνει μια ιδιαίτερη οπτική η «αστικότητα» ως κατηγορημα του τόπου. Τι μπορεί να επιφέρει η αποδοχή του κενού ως βασικό στοιχείο σε μια αστική δομή και με ποιες προϋποθέσεις αυτό (αστικό κενό) μπορεί να προσδιοριστεί.

Τα κενά είναι παράγωγα μη προβλέψιμων μετασχηματισμών της πόλης, όπου η παρουσία τους προκαλεί αμηχανία. Θα μπορούσαν να ειδωθούν ως παρενέργεια στον οργανισμό της πόλης ή ως παράπλευρη εξέλιξη. Η αναφορά σε αυτά γίνεται πάντα έμμεσα, κυρίως ως περιγραφή κάποιας πρώην δραστηριότητας ή αξίας. Καθώς αποτελούν χώρους εγκατάλειψης αποφεύγονται από τους περαστικούς. Σε αυτούς θα μπορούσαν εύκολα να αποδοθούν περίεργοι «αστικοί μύθοι». Άλλες φορές συνιστούν προσωρινό καταφύγιο για άστεγους, τσιγγάνους ή μετανάστες. Ομάδες περαστικές, που βρίσκονται στο περιθώριο της καθημερινότητας όπως και τα κενά.

31. Η διαγώνια διαμπερότητα του κατελημμένου κτιρίου είναι παράδοξα ομοειδής με το "Conical Intersect" του Gordon Matta-Clark (Παρίσι, 1975). Το έργο συνίσταται σε μια σειρά κυκλικών ανοιγμάτων στην όψη, στους εσωτερικούς τοίχους και στα πατώματα ενός προς κατεδάφιση Παρισινού οικοδομήματος (δίπλα στο υπό ανέγερση τότε Κέντρο Πομπιντού). Το κωνικό κενό που προκύπτει διαπερνά λοξά το σώμα του κτιρίου με τη τραγικότητα τομής ιατροδικαστή σε πτώμα. Ο σαρκασμός του εγχειρήματος απευθυνόταν τόσο στο παλιό οικοδόμημα όσο και στη διαφανή μνημειακότητα του νέου γείτονα του. **Κείμενο του Κώστα Μανωλίδη, από το περιοδικό του Σ.Α.Θ. Τεύχος 5.**

Κατά τον **Aldo Rossi**, «Το συλλογικό και το ιδιωτικό στοιχείο αντιμάχονται και συγχέονται μέσα στην πόλη...».²² Ακόμη αναφέρει «Όποιος θυμάται τις ευρωπαϊκές πόλεις μετά τους βομβαρδισμούς του τελευταίου παγκόσμιου πολέμου, έχει μπροστά του την εικόνα εκείνων των ξεκοιλιασμένων σπιτιών, που ανάμεσα στα ερείπια τους έμειναν ακίνητες οι τομές των οικείων χώρων με τα ξεθωριασμένα χρώματα στους τοίχους, τους κρεμασμένους στο κενό νεροχύτες, τα συμπλέγματα των σωλήνων, την κατεστραμμένη οικειότητα των χώρων. Μέσα σ' αυτή τη ροή της πόλης στο χρόνο, βρίσκονται και τα σπίτια όπου περάσαμε την παιδική μας ηλικία, παλιωμένα κατά ένα περίεργο για μας τρόπο».²³

Τα αστικά κενά είναι τόποι, που η ταυτότητα τους, σε ένα μεγάλο μέρος της, οφείλεται στην έκδηλη συνύπαρξη του ιδιωτικού και του δημόσιου, είναι όλα εκτεθειμένα σε δημόσια θέα και χρήση όποτε οι συνθήκες το επιτρέπουν. Αυτό που ήταν τελείως ιδιωτικό και δυσπρόσιτο, έχει γίνει τώρα σχεδόν δημόσιο, ανοιχτό βιβλίο για τον οποιοδήποτε. Το αστικό κενό, στο έργο του **Jean Nouvel** μετασχηματίζεται, για να προσαρμοστεί στις ανάγκες του ανθρώπου. Η Fondation Cartier στο Παρίσι έχει πολύ εύστοχα χαρακτηριστεί από το δημιουργό της «κτίριο οθόνη». Αφενός προβάλλει στο δρόμο το εσωτερικό, τη δραστηριότητα και τη κίνηση των ανθρώπων μέσα σ' αυτό και αφετέρου αντανakλά πάνω του το αστικό τοπίο, την κίνηση των πεζών και των οχημάτων.

Το κτίριο αναπτύχθηκε στα ίχνη του κτιρίου που υπήρχε εκεί προηγούμενα και το οποίο κατεδαφίστηκε για να χτιστεί η Fondation. Η λογικότερη συνθήκη ένταξης, που θα περίμενε κανείς να χρησιμοποιηθεί κατά το σχεδιασμό του νέου κτιρίου, είναι η τυπολογική ή υλική συμμόρφωση με τα παράπλευρα κτίρια της περιοχής, τα οποία άλλωστε διαθέτουν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα. Το οίκημα Cartier είναι ένα από παράδειγμα υπερκειμενικοποίησης, όχι επειδή προσπαθεί να διατηρήσει, σε βασικές γραμμές της όψης του, τα γειτονικά ύψη των άλλων

²² Aldo Rossi, *L'Architettura della Città* (Η αρχιτεκτονική της πόλης). μετάφραση Β. Πετρίδου, Αθήνα, University Studio Press, 1991, σελ.203.

²³ Aldo Rossi, *L'Architettura della Città* (Η αρχιτεκτονική της πόλης). μετάφραση Β. Πετρίδου, Αθήνα, University Studio Press, 1991, σελ.191.

κτιρίων, αλλά γιατί μοιάζει να υποδέχεται αγγόγυστα κάθε δυνατή αστική πληροφορία.

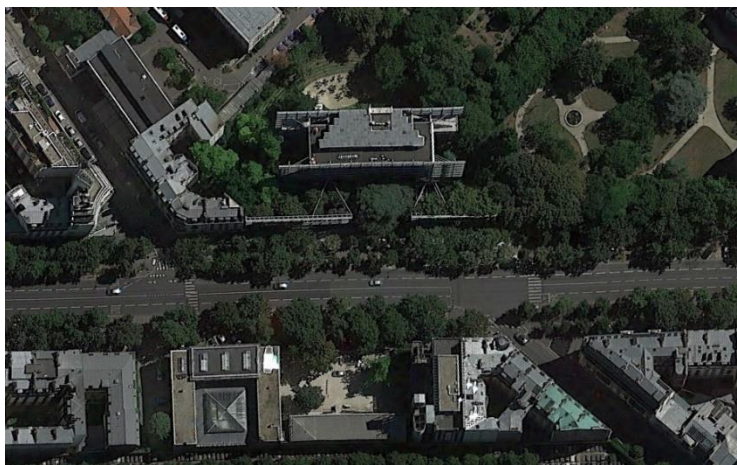
Η κυριολεκτική διαφάνεια, όπως την όρισαν οι Colin Rowe και Robert Slutzky στο βιβλίο τους *Transparent*, όπου «το εσωτερικό προβάλλεται στην όψη του κτιρίου και η μορφή ταυτίζεται με το περιεχόμενο», είναι η βασική ιδιότητα που μπορεί να αναγνώσει ο μη αρχιτέκτονας, ο καθένας από μας αντικρίζοντας τη Fondation Cartier. Αντίθετα είναι δύσκολο, με μια πρώτη ματιά, να κατανοήσει κανείς τις τεχνικές εφαρμογής, καθώς και τις λεπτομέρειες των γυάλινων μελών, με βάση τις οποίες ο αρχιτέκτονας καταφέρνει να σχεδιάσει ένα τόσο διαυγές και ειλικρινές κατασκευαστικά κτίριο.

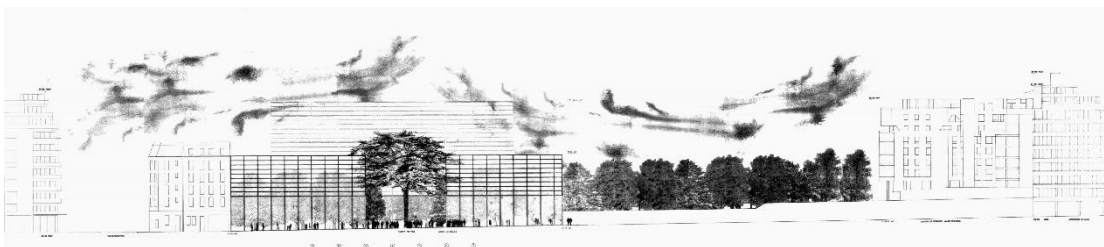
Το πρώτο γυάλινο πέτασμα είναι αυτό που συναντά κανείς όταν βρίσκεται επί της λεωφόρου Raspail, στα όρια του οικοπέδου, πλάι στο πεζοδρόμιο. Είναι κατασκευασμένο εξολοκλήρου από γυαλί και μέταλλο και διαφοροποιείται από το άλλα δύο, ως προς τη στήριξη και τη λειτουργικότητά του. Έχει δικό του φέροντα οργανισμό, γεγονός που το καθιστά αυτοτελές. Σε αντίθεση προς τα υπόλοιπα γυάλινα επίπεδα, αυτό δεν έρχεται να διαχωρίσει, όπως θα περίμενε κανείς, εσωτερικό και εξωτερικό χώρο, αλλά να οριοθετήσει και να προστατεύσει τη γενικότερη κτιριακή και τοπιακή επέμβαση που σχεδίασαν για τη Fondation Cartier, ο Jean Nouvel και ο συνεργάτης του Didier Brault. Να την οριοθετήσει και να την προστατεύσει από τη δύνη της πόλης, χωρίς όμως να την αποκόψει.

32. Η συνέχεια του αστικού ιστού στη Fondation Cartier που σχεδίασε ο **Jean Nouvel** στο Παρίσι το 1991.

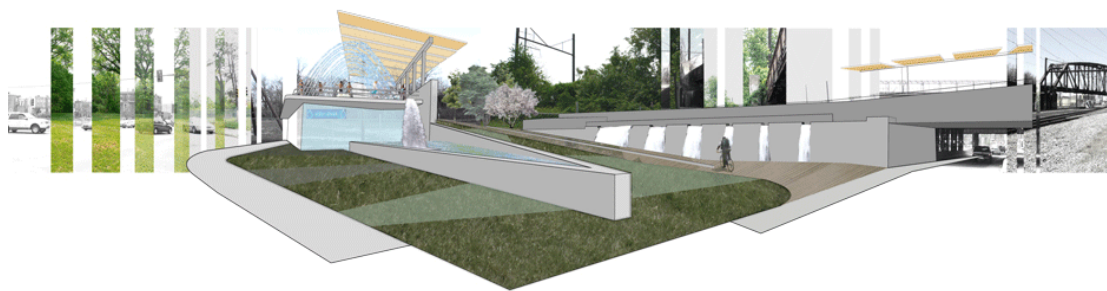
"Αναπαράγοντας τις γραμμές της λεωφόρου, τα γυάλινα τοιχώματα επιτρέπουν στους περαστικούς να θαυμάσουν την εξαιρετική αλληλεπίδραση μεταξύ δομής και φύσης που χαρακτηρίζει το κτίριο", εξηγεί ο **Nouvel**.

Αυτό που περιγράφει ο **Aldo Rossi** συμβαίνει ακριβώς και στα βιομηχανικά κατάλοιπα, οι χώροι αυτοί στο σύνολο τους, ανεξάρτητα από τη χρήση τους, παρουσιάζουν μια κοινή ταυτότητα, μια απροσδιόριστη δυναμική, μια εσωτερική ενέργεια που συνίσταται από πολλές και διαφορετικές τάσεις. Το ότι αποτελούν χώρους ασαφούς νοήματος και πρόσφορο έδαφος να γίνουν κάτι, μας κάνει να πιστεύουμε στη δυνητική τους διάσταση. Τα βιομηχανικά κενά αποτελούν, τα κατώφλια της πόλης, εκείνες τις μικροπεριοχές που περιέχουν δυνητικά την έννοια του ενδιαμέσου, του μεταβατικού. Εγκαταλελειμμένοι βιομηχανικοί χώροι, αμύχανες εκτάσεις εντός πόλεων, συνθέτουν την εικόνα των αστικών κενών που απόψεις και σενάρια για την αξιοποίηση των χώρων αυτών, προσδοκούν εφαρμογή και υπόσχονται «ανάπτυξη» και οικονομική ευρωστία υποβαθμισμένων περιοχών. Σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις αλλά και στις Ηνωμένες Πολιτείες, η αποβιομηχάνιση άφησε τα σημάδια της οδηγώντας σε πόλεις με κενούς χώρους και κελύφη «*friches urbaines*», που αποδυναμώνουν και διασπούν τη συνοχή της πόλης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πόλη της Φιλαδέλφειας, για την οποία διοργανώθηκε ο αρχιτεκτονικός διαγωνισμός «*URBAN VOIDS*» το 2005, για την αντιμετώπιση της εγκατάλειψης μεγάλων επιφανειών και της αστικής διάχυσης. Οι προτάσεις μακροπρόθεσμων βλέψεων, και ριζικών αναδιαρθρώσεων του αστικού χώρου, στόχευαν στην αναβίωση της γειτονιάς, στην κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη, μέσα από μια περισσότερο οικολογική διάθεση.

Οι χώροι αυτοί στο σύνολο τους, ανεξάρτητα από τη χρήση τους, παρουσιάζουν μια κοινή ταυτότητα, μια απροσδιόριστη δυναμική, μια εσωτερική ενέργεια που συνίσταται από πολλές και διαφορετικές τάσεις. Το ότι αποτελούν χώρους ασαφούς νοήματος και πρόσφορο έδαφος να γίνουν κάτι, να μας κάνει να πιστεύουμε στη δυνητική τους διάσταση. Τα αστικά κενά αποτελούν, τα κατώφλια της πόλης, εκείνες τις μικροπεριοχές που περιέχουν δυνητικά την έννοια του ενδιαμέσου, του μεταβατικού, τόσο στον χώρο όσο και στον χρόνο.

33 & 34. Δυο προτάσεις από τον αρχιτεκτονικό διαγωνισμό στη Φιλαδέλφεια «URBAN VOIDS» το 2015.

Το τοπίο είναι ταυτόχρονα γεωγραφικό μέσο και αποτέλεσμα ανθρώπινης δραστηριότητας και νοηματικής επεξεργασίας. Φέρει αναμνήσεις, είναι χώρος αναφοράς και μετασχηματίζεται για να προσαρμοστεί στις ανάγκες του ανθρώπου. Τα τοπία είναι διαχρονικές αποθήκες συλλογικών νοημάτων και συμβολισμών, τα οποία δημιουργούνται με την ανθρώπινη δράση και εμπειρία στο χώρο.²⁴ Ο **Οδυσσέας Ελύτης** αναφέρει ότι το τοπίο είναι η προβολή της ψυχής ενός λαού επάνω στην υλη, και συγκεκριμένα *«Μέσα σ' ένα τέτοιο πνεύμα είχα κινηθεί άλλοτε, όταν έλεγα ότι ένα τοπίο δεν είναι, όπως το αντιλαμβάνονται μερικοί, κάποιο απλώς σύνολο Γης, φυτών και υδάτων . Είναι η προβολή της ψυχής ενός λαού επάνω στην ύλη»*.²⁵ Έτσι, και το αστικό τοπίο το ονομάζουμε τοπίο λόγω της προσωπικότητας μας κάθε φορά θεώρησης, της δίκης μας ψυχικής στάσης, όταν θέλουμε να συνδέσουμε το πολυδιάστατο το ασύνδετο της σύγχρονης πόλης σε ενιαία διήγηση. Παράλληλα, θα μπορούσε να οριστεί η νοητική διαδικασία που σχετίζεται με την αντιληπτική ανάγνωση και ερμηνεία του σύγχρονου περιβάλλοντος κατοίκησης και η οποία έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση εικόνων μέσω της βιωματικής προσέγγισης του. Παράλληλα, αποτυπώνει μια διάταξη της πραγματικότητας από διαφορετικές προοπτικές και αποστασιοποιείται μέσω του παρατηρητή του.²⁶

Το τοπίο της πόλης είναι το αρχείο της συλλογικής μνήμης, οι μάρτυρες των αξιών, τα στοιχεία που παραμένουν και είναι φορτωμένα με μνήμες. Συντελεστές του τοπίου της πόλης είναι η μορφή του χώρου, οι λειτουργίες, τα μνημεία, αλλά και το κοινωνικό περιεχόμενο. Τα στοιχεία αυτά ταυτίζονται με την παρουσία τους στην πόλη και διαμορφώνουν το τοπίο της. Η πόλη είναι κάτι που παραμένει μέσα από τους μετασχηματισμούς της και οι λειτουργίες, που αποτελεί στο πέρασμα του χρόνου, δεν είναι παρά στιγμές μέσα στην πραγματικότητα της δομής της.

²⁴ Ν.Καζέρος, Το τοπίο σε «απόσταση», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, 2003.

²⁵ Οδυσσέας Ελύτης.

(απόσπασμα) από «Τα δημόσια και τα ιδιωτικά», Αθήνα, Ίκαρος, εκδ. 2011.

²⁶ Τερκενλή Θ., «Τοπίο: Μια ανεκπλήρωτη σχέση», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Γεωγραφίας.

35. Ανενεργοί βιομηχανικοί χώροι που σήμερα φιλοξενούν ανθρώπους που η πόλη έγινε γι' αυτούς αφιλόξενη. Ρέθυμνο, 2015, (φωτ. Μ.Χ).

Τα στοιχεία που επιβιώνουν αναγνωρίζονται μέσα από τα μνημεία, μέσα από τα φυσικά σημάδια του παρελθόντος στο τοπίο, μέσα από την επιβίωση των χαράξεων και των σχεδίων της πόλης. Το παρόν κάθε περιοχής αστικής και μη, συνδέεται άρρηκτα με το παρελθόν της καθώς αυτό έχει συντελέσει στην υφιστάμενη κατάσταση. Θετικό ή αρνητικό το παρελθόν της εκάστοτε περιοχής είναι άμεσα συνδεδεμένο με το κοινωνικό σύνολο και συνεπώς η διατήρηση του, συμβάλει με κάθε τρόπο στην ισχυροποίηση της τοπικής αναγνωρισιμότητας.²⁷

Στην περίπτωση του βιομηχανικού τοπίου, ο τόπος εκλαμβάνεται ως προϊόν συγκεκριμένων πολιτισμικών και κοινωνικό-οικονομικών συνθηκών, συσχετισμένος με τις παραγωγικές διαδικασίες του παρελθόντος και επιφορτισμένος με βιομηχανικές μνήμες. Εμπεριέχει την έννοια της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, που σχετίζεται με την πολιτισμική αξία του τόπου και αποτελεί με αυτόν τον τρόπο αντικείμενο ιστορικής μνήμης. Περιλαμβάνει στοιχεία αναγνώσιμα και αντιληπτά και τόπους συνδεδεμένους και οικείους με αναπτυξιακές διαδικασίες του παρελθόντος, αλλά και με συνθήκες καθημερινής διαβίωσης και κατοίκησης. Τα βιομηχανικά τοπία συνιστούν σημαντικούς τόπους που συνδέονται με την μνήμη και την απασχόληση των ανθρώπων, με την

²⁷ Aldo Rossi, *L'Architettura della Città* (Η αρχιτεκτονική της πόλης). μετάφραση Β. Πετρίδου, Αθήνα, University Studio Press, 1991.

εξέλιξη των πολιτικών και κοινωνικό-οικονομικών δομών, με τις παραγωγικές διαδικασίες.

36. Γκάζι 1950, εργοστάσιο φωταερίου

37. Το Μουσείο άνοιξε για το κοινό το 2013 με στόχο την ανάδειξη και προστασία του παλαιού εργοστασίου φωταερίου της Αθήνας, ενός μνημείου βιομηχανικής κληρονομιάς που παρείχε ενέργεια και φωτισμό στην πρωτεύουσα για περίπου 130 χρόνια.

Στις περιπτώσεις αυτές το τοπίο δεν αποτελεί αποκλειστικά αισθητικό κεφάλαιο, ούτε μέρος των φυσικών οικοσυστημάτων, αλλά το χώρο διαβίωσης και απασχόλησης των ανθρώπων, με αποτέλεσμα ο τόπος να αξιολογείται κυρίως ως προς τη σημασία του για τους ανθρώπους που ζουν γύρω από αυτόν. Στην αντιληπτική οργάνωση του βιομηχανικού τοπίου παίζουν μεγάλο ρόλο η απόσταση, η μνήμη, οι διαδρομές, τα πρότυπα χρήσης που αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία του.²⁸ Τα στοιχεία των βιομηχανικών καταλοίπων είναι αυτά που μετατρέπουν τον αστικό χώρο, από απρόσιτο χώρο σεπολιτισμικά φορτισμένο τόπο. Σε διάφορους ανενεργούς βιομηχανικούς χώρους σήμερα, διατηρούνται στοιχεία των εγκαταστάσεων όπως καμινάδες και ερείπια, που λειτουργούν ως τοπόσημα, παρόλη την έλλειψη αμέσου συσχετισμού με τα συμφραζόμενα της σύγχρονης εποχής.

²⁸ Κοσμάκη Π. «Προστασία, αποτίμηση και θεώρηση του φυσικού τοπίου ως τμήματος του περιβάλλοντος», στο Περιβαλλοντικές Επιπτώσεις του Σχεδιασμού και της Οικιστικής Ανάπτυξης, Ε.Μ.Π, Αθήνα, 1999, σελ. 85-88.

iv. Ο ρόλος της βιομηχανικής κληρονομιάς στη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης.

«Σπανίως το μάτι σταματά πάνω σε κάποιο πράγμα, και τούτο συμβαίνει μόνο όταν το αναγνωρίζει ως σημάδι ενός άλλου πράγματος».

ITALO CALVINO²⁹

Ο κοινωνιολόγος **Maurice Halbwachs** εισήγαγε πρώτος τον όρο συλλογική μνήμη αναφέροντας ότι «η μνήμη δεν περιορίζεται στην ανάμνηση απλώς και ανάκληση του παρελθόντος, αλλά περιλαμβάνει ένα πλέγμα εξωτερικών προς το άτομο σχέσεων, μορφών και αντικειμένων που στηρίζουν, και ενσαρκώνουν το παρελθόν».³⁰ Η συλλογική μνήμη είναι μεταφορικά μία κατασκευή. Η διαμόρφωση και η εδραίωσή της, λοιπόν, έχει ανάγκη από κάποιο μέσο. Η αρχιτεκτονική έχει την ικανότητα να περνά νοήματα και να συμβολίζει πράγματα, έχοντας επιπλέον και το πλεονέκτημα της εικόνας που εντυπώνεται εύκολα στον ανθρώπινο νου. Τα μνημεία, ως κατασκευές του ανθρώπου στο χώρο, αποτελούν μέρος των συλλογικών αναπαραστάσεων που στοχεύουν στη δημιουργία μιας κοινωνικής μνήμης.

Συμπυκνώνουν έναν χώρο αφηγηματικό που συνθέτει τον «έμμεσο» λόγο της ιστορίας με τον «άμεσο» λόγο της μνήμης και επιβιώνουν υλικά και νοητικά στο χώρο και τον χρόνο. Επομένως, τα μνημεία εγγράφουν στον χώρο ένα μόνιμο διαρκές ίχνος, το οποίο αποτελεί το θεμέλιο της μνημονικής και της ιστορικής συνοχής των τόπων. Η επαναχρησιμοποίηση του βιομηχανικού μνημείου εξυπηρετεί κοινωνικές ανάγκες που συνδέονται με την ταυτότητα των λαών και

²⁹ Italo Calvino, «Οι αόρατες πόλεις», μετ. Ανταίος Χρυσοστομίδης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2004, σελ. 31.

³⁰ Maurice Halbwachs, *La memoire collective*, (Η Συλλογική Μνήμη), μετ. Πλατύ Τίνα, Παπαζήση, Αθήνα, εκδ. 2013, σελ. 53.

τη διαιώνιση σημαντικών γεγονότων. Τα βιομηχανικά κτήρια του παρελθόντος αποτελούν μαρτυρία της εκβιομηχάνισης και διηγούνται τον τρόπο παραγωγής και τις συνθήκες εργασίας σε κάθε περίοδο.

Αυτή η πραγματικότητα, για μεγάλες εργατικές μάζες, προσδιόρισε τον χαρακτήρα ολόκληρων περιοχών αντιπροσωπεύοντας ένα μεγάλο τμήμα της ιστορίας μιας πόλης. Σήμερα, είναι έντονο το αίσθημα κοινωνικής ευαισθησίας μπροστά σε ένα ερειπωμένο εργοστάσιο, μία σκουριασμένη ατμομηχανή, μια παλιά καμινάδα. Υπό αυτούς τους όρους, η ιστορία των σύγχρονων πόλεων μοιάζει να είναι η ιστορία της αλλαγής των βιομηχανικών λειτουργιών που συντελέστηκαν τις προηγούμενες δεκαετίες. Η προστασία και η διατήρηση των βιομηχανικών τεκμηρίων ως μαρτύρων της συλλογικής μνήμης, μαζί με την ιστορική επιστημονική έρευνα, αποτελούν τον βαθύτερο στόχο της βιομηχανικής αρχαιολογίας. Το στοιχείο της μνήμης είναι άμεσα συνδεδεμένο με τον τόπο του αστικού κενού, ανεξαρτήτου κλίμακας, κάτι που εμπλουτίζει ακόμη περισσότερο την έννοια του ενδιαμέσου τόπου που αναλύθηκε παραπάνω. Τα αστικά κενά, επομένως είναι και φορείς μνήμης. *«Μ' αυτό το κύμα που ξανακυλάει από τις αναμνήσεις η πόλη μουσκεύει σαν σφουγγάρι και απλώνει. Μία περιγραφή της Ζάιρας έτσι όπως είναι σήμερα θα έπρεπε να περιέχει όλο το παρελθόν της. Αλλά η πόλη δεν μιλάει για το παρελθόν της, το περιέχει σαν τις γραμμές ενός χεριού, γραμμένο σε γωνίες δρόμων, σε γρίλιες παραθύρων, σε κουπαστές από σκάλες, σε αλεξικέραυνα, σε ιστούς σημαιών, κάθε μεριά χαρακωμένη με τη σειρά της από γρατζουνιές, εγκοπές, γλυφές, χτυπήματα».*³¹

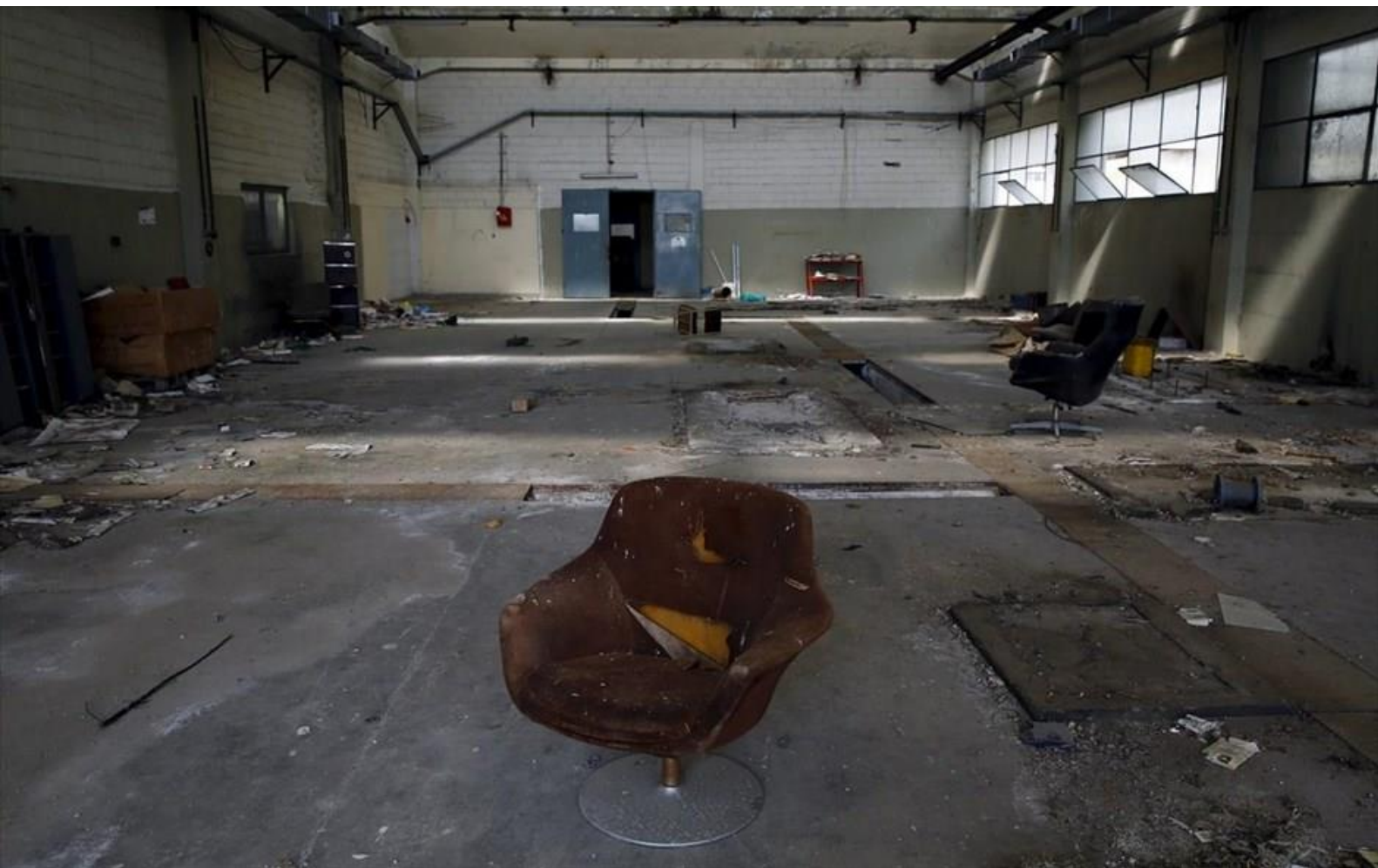
³¹ Italo Calvino, «Οι αόρατες πόλεις», μετ. Ανταίος Χρυσοστομίδης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2004, σελ. 28.

38. Εγκαταλελειμμένο εργοστάσιο στη βιομηχανική ζώνη της Θήβας, στη Στερεά Ελλάδα.

39. Το εσωτερικό ενός εγκαταλελειμμένου εργοστασίου κλωστοϋφαντουργίας, που έκλεισε το 1995, κοντά στη Λάρισα, στη Θεσσαλία.

40. Εργοστάσιο τροφίμων που έκλεισε το 2009, κοντά στην πόλη της Ξάνθης, στη Θράκη.

Τα βιομηχανικά κενά, εξαιτίας της παρουσίας τους, δεν αποτελούν μονάχα αισθητές απουσίες-ρωγμές του αστικού ιστού, αλλά και τόπους με ιστορικό περιεχόμενο, προσφέρονται για μια εποικοδομητική ανάγνωση της πόλης ως «παλίμψηστου» δηλαδή εκείνων των στρωμάτων που έχουν σβηστεί και τη θέση τους έχει πάρει κάτι άλλο. Το ενδιαφέρον είναι ότι εκείνο που είναι αόρατο, είναι μυστηριώδες και η ελληνική πόλη παρουσιάζει κρυμμένα στοιχεία στο βάθος της. Το πλήρες, το κτισμένο περιβάλλον, δεν τα αφήνει να αποκαλυφθούν. Τα αστικά κενά αποτελούν όμως σε πολλές περιπτώσεις πηγές απ' όπου αναβλύζουν μισοαπαντημένα ερωτήματα που προκαλούν την αρχαιολογική σκαπάνη να πιάσει δουλειά αλλά και κείνη του μυαλού να ψάξει το υποσυνείδητο. Τα αστικά κενά λοιπόν, φέρουν ίχνη, ορατά και αόρατα που εμπλουτίζουν την ιστορία του τόπου και ενδυναμώνουν την ταυτότητα της πόλης.

Παράλληλα, μέσα από τις πεπερασμένες διαστάσεις μικρών τέτοιων τόπων, αναδύονται από κάθε επιφάνεια, έδαφος ή μεσοτοιχία, πλήθος επάλληλων στοιχείων, που αφορούν το παρελθόν και ξυπνούν μνήμες ανθρώπων. Όσο το κενό παραμένει κενό, συν το χρόνο, το ταξίδι στο παρελθόν μπορεί να γίνει ατέρμονο, να δώσει απαντήσεις και πληροφορίες για ζωές άλλων ανθρώπων. Και αυτό είναι πολύ σημαντικό, γιατί η ιστορική μνήμη κάθε πόλης, αποτελεί μέρος της ταυτότητας της, δεν αφήνει την πόλη μετέωρη. Άλλοτε αποκαλύπτονται τόποι αρχαίων κάτω από τόπους σύγχρονων, και η πόλη αναγνώσκεται σε ιστορικά επίπεδα και άλλοτε, αποτυπώματα μιας άλλης εποχής, ερμάρια, κουπαστές σκάλας, καπνοδόχοι, περίτεχνες γύψινες διακοσμήσεις μας δίνουν πολλά στοιχεία κτιριολογικής λεπτομέρειας. Πέρα από τη συλλογική μνήμη οι ερειπωμένες όψεις αποπνέουν μια νοσταλγία και γίνονται αφορμή για να ξετυλιχτεί το κουβάρι των προσωπικών εμπειριών. Ο καθένας, αναμοχλεύει τις δικές του αναμνήσεις και διαβάζει τις εικόνες με βάση τα δικά του βιώματα. Έτσι η ιστορική μνήμη, ατομική ή συλλογική, συμβάλλει στη δημιουργία

μιας ξεχωριστής ταυτότητας, που χαρακτηρίζει την πόλη και τη διαφοροποιεί από τις υπόλοιπες και ικανοποιεί τη βασική ανάγκη του κατοίκου, να ζει ταυτόχρονα ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, τη λήθη και την ανάμνηση.

Ετεροτοπίες και σχεδιασμοί

Αυτά που είναι σήμερα βιομηχανικά κατάλοιπα, ζωντανά στο παρελθόν τους έπαιζαν σημαντικό ρόλο, αλλά δεν υφίσταται πλέον, κάποια χάθηκαν χωρίς να αφήσουν κανένα ίχνος, ενώ άλλοι υπό εγκατάλειψη βιομηχανικοί χώροι άφησαν τεκμήρια της παρουσίας τους. Εάν βασιστούμε σ' αυτά τα διασωζόμενα τεκμήρια, είναι δυνατόν όχι μόνο να έρθουμε σ' επαφή με αυτές τις «νεκρές» περιοχές αλλά και να αναγνωρίσουμε ορισμένες όψεις της ετερότητας τους στη σημερινή εποχή.

«Όταν το παρελθόν διεισδύει απότομα στο παρόν, ή όταν η κανονική ροή της ζωής διαταράσσεται από κάποια απρόσμενη εισβολή ετερότητας, τα δεδομένα της σύγχρονης κουλτούρας καθίστανται προβληματικά».³²

41. «Η πόλη είναι μια μορφή puzzle. Καθένας προσθέτει ένα μικρό κομμάτι που αλλάζει και ταυτόχρονα συμπληρώνει μια διαρκώς εξελισσόμενη εικόνα». ¹ Η ασυνέχεια του νέου και του παλιού στο Kunsthaus του Graz που σχεδίασε το Spracelap των Peter Cook και Colin Fournier το 2000.

³² Fredric Jameson, «Marxism and Historicism», New Literary History 11, ap. 1, The University of Virginia, 1979, σελ. 41-73.

Εάν αποδεχτούμε ότι τα βιομηχανικά εγκαταλελειμμένα τοπία είναι κατάλοιπα ασύγχρονης δράσης που διασώζονται μέχρι σήμερα και εάν συμφωνήσουμε ότι αυτά τα κατάλοιπα περιέχουν κάτι από την αίγλη προγενέστερων εποχών, τότε τίθεται αναγκαστικά το ερώτημα τι θα πρέπει να κάνουμε με αυτά τα ίχνη ετερότητας. Πρώτον, μπορούμε να προσπαθήσουμε να εξαλείψουμε τελείως τα ίχνη της ετερότητας λόγω της έντονης ενόχλησης που πιθανόν να προκαλέσουν. Υποθέτουμε δηλαδή ότι η εξάλειψη όλων των αναφορών στην ασύγχρονικότητα θα συνεπαγόταν την εξάλειψη της διαφοράς που αντιπροσωπεύει το παρελθόν, καθιστώντας έτσι δυνατή μια καθαρή και χωρίς συγκρούσεις νεοτερικότητα. Δεύτερον, και λιγότερο δραστική λύση μπορούμε να ανεχτούμε την ύπαρξη ψηγμάτων ετερότητας, προσπαθώντας όμως να ουδετεροποιήσουμε την επίδραση τους. Αυτό είναι δυνατόν να επιτευχτεί με την ολοκληρωτική ενσωμάτωση θραυσμάτων από παλαιές εποχές σε δομές του παρόντος τις οποίες δεν είναι σε θέση να διαταράξουν ή να απειλήσουν. Με αυτόν τον τρόπο, η ετερότητα θα εξομοιωνόταν με την

ομοιότητα, η διαφορά θα υπαγόταν στην ταυτότητα. Τρίτον, θα ήταν δυνατόν όχι απλώς να ανεχτούμε ίχνη ασύγχρονικότητας αλλά να καταβάλουμε ενσυνείδητες και προμελετημένες προσπάθειες για να τα διατηρήσουμε άθικτα.³³

42. Το 1987 το χωριό Χαραυγή της Δυτικής Μακεδονίας, εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους του, λόγω της επέκτασης των γειτονικών λιγνιτωρυχείων.

³³ David Gross, «Τα ερείπια του παρελθόντος», επ. Γιώργος Ν. Μέρτικας, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2003, σελ. 170-176.

Οι παραπάνω εκδοχές και παραστάσεις του βιομηχανικού κενού τοπίου που αναλύθηκαν, αποτελούν υποσύνολα μιας γενικότερης έννοιας, εκείνης που προσδιορίζει την αλληγορική σημασία ενός έτερου τόπου. Το δημόσιο και το ιδιωτικό που συνυπάρχουν με οξύμωρο και θεατρικό τρόπο μέσα στην πόλη, η απροσδιόριστη έννοια του χρόνου που ρέει ή σταματά και η εμπλοκή πολλαπλών στοιβάδων του χθες με το σήμερα, εντείνουν το αίσθημα του αβέβαιου και του μετέωρου, προσδίδουν ενδιαφέρον και το οπτικά προφανές μπορεί να προκαλέσει ποικίλα συναισθήματα στον περαστικό ή τον κάτοικο.

43. Η εγκαταλειμμένη έκταση του εργοστασίου της Κολούμπια, στην περιοχή Προμπονά, ανάμεσα στα Πατήσια και τον Περισσό, που από το 2006 είναι ένας σωρός από μπάζα και ερειπωμένα κτίρια.

44. Μουσείο σύγχρονης τέχνης Caixa Forum, Μαδρίτη, αρχιτέκτονες Herzog & de Meuron, 2001. Η απομάκρυνση του κτιρίου από το έδαφος ώστε να δημιουργήσουν τη νέα πλατεία, και ο νέος όγκος στη στέγη του υφιστάμενου, ήταν από της βασικές αρχές των αρχιτεκτόνων.

45. Το Τεχνολογικό Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρίου (Τ.Π.Π.Λ.), είναι ένας οργανισμός επιστημονικής έρευνας, εκπαιδεύσεως, επιχειρηματικής δραστηριότητας και πολιτισμού. Ιδρύθηκε στη θέση της παλαιάς Γαλλικής Εταιρείας Λαυρίου (Compagnie Francaise des Mines du Laurium) το 1992, με πρωτοβουλία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. (Δείτε το Χρονολόγιο ίδρυσης του ΤΠΠΛ).

Ο καθένας ανάλογα με τα βιώματα και τις ανάγκες του, βρίσκει μια προσωπική ετεροτοπία στα αστικά κενά, που τελικά αποδεικνύεται ότι είναι πλούσια σε περιεχόμενο. Η εικόνα των αστικών κενών όπως παρουσιάζονται σήμερα στην πόλη που τρέχει με φρενήρεις ρυθμούς μοιάζει τόσο στάσιμη σαν να ήταν φωτογραφία, μέχρι τη στιγμή που αυτή η εικόνα ξαφνικά θα αλλάξει, θα γεμίσει με τις σύγχρονες οικοδομικές αντιλήψεις περί προόδου και εξυγίανσης.

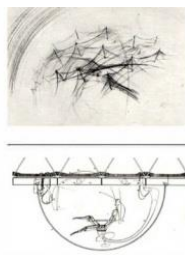
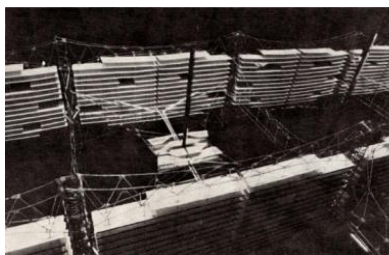
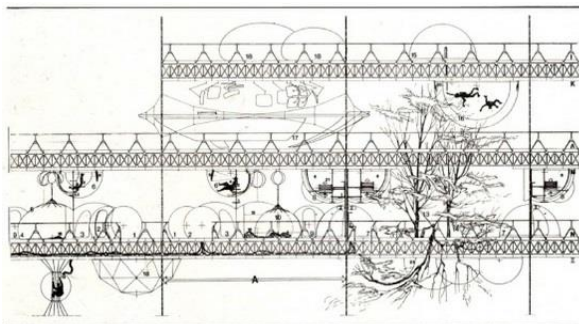
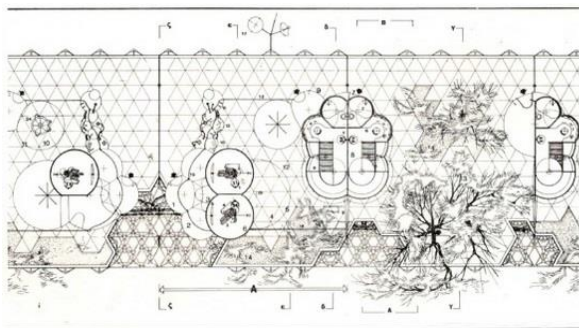
Όσο κοιτάμε με υποκειμενική ματιά αυτές τις διάσπαρτες εικόνες στις πόλεις, που αποτυπώνουν την πραγματικότητα της εγκατάλειψης, τόσο περισσότερο θολώνει το τοπίο για το ποια πραγματικότητα τελικά απεικονίζουν. Εδώ έγκειται η πολυσημία των αστικών κενών, στην πολλαπλή ανάγνωση του περιεχομένου, πίσω από το προφανές, στην αλληγορική ερμηνεία τους, που θα είναι πάντα η συνθήκη εμπλουτισμού των εμπειριών των ανθρώπων στις πόλεις.

i. Το ζήτημα του «χρόνου» και του «όλου».

Με το σκεπτικό ότι ο αρχιτέκτονας σχεδιάζει το έργο του με φυσική παρουσία του ίδιου, η διαδικασία σχεδιασμού προσανατολίζεται σε δυο κατευθύνσεις, στη μια απέναντι στο παρελθόν και στην άλλη απέναντι στο μέλλον. Από τη μια έχει να αντιμετωπίσει το προηγούμενο κτισμάτων με την ίδια ή με άλλη χρήση, στο ίδιο ή σε άλλο τόπο, στο πρόσφατο ή στο απώτερο παρελθόν. Από την άλλη βρίσκεται αντιμέτωπος με τον κόσμο που έρχεται, στην οικοδόμηση του οποίου συντελεί και ο ίδιος με τα έργα που σχεδιάζει. Επομένως, παρεμβαίνει ουσιαστικά στην πορεία μιας κοινωνίας που έχει παρελθόν και μέλλον, προτείνοντας μια ορατή και μια αόρατη επικοινωνία του νέου με τα κτίρια που υπήρχαν ήδη. Ένα κρίσιμο ερώτημα που καλείται να απαντήσει ο αρχιτέκτονας, είναι κατά πόσο οφείλει να μελετά τα αρχιτεκτονικά προηγούμενα, σε ποιο βαθμό και σε ποια έκταση. Δηλαδή, αν οφείλει να γνωρίζει και να μελετά την ιστορία. Το ζήτημα δεν περιορίζεται στο πρόβλημα της ένταξης. Αφορά στη γενικότερη στάση του αρχιτέκτονα απέναντι στο προϋπάρχον δομημένο περιβάλλον, κυρίως όταν δεν έχουμε να αντιμετωπίσουμε αρχιτεκτονικά σύνολα εξαιρετικής σημασίας ούτε μοναδικά μνημεία, όπως είναι τα βιομηχανικά εγκαταλελειμμένα κτίρια. Ποια μπορεί να είναι στην περίπτωση αυτή η στάση του αρχιτέκτονα; η ρήξη ή η συνέχεια με το υπάρχον;.

46 & 47. Το εργοστάσιο Φιξ της Συγγρού, ήταν σύμφωνα με τον **Kenneth Frampton** «ένα από τα καλύτερα βιομηχανικά κτίρια που έχουν κατασκευαστεί παγκοσμίως αυτόν τον αιώνα» και πάντως ένα από τα πιο εμβληματικά κτήρια της Αθήνας.

Σε αυτό το σημείο, θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε αυτόν τον προβληματισμό εξετάζοντας δυο ζητήματα, το πρόβλημα του χρόνου και του όλου.

Το πρόβλημα του χρόνου, η ανάλυση δηλαδή των αξιών ενός κτιρίου υπό ανάπλαση και του περιβάλλοντος χώρου του οφείλει να αντιμετωπίζεται με αφετηρία τη σύγχρονη κατάσταση ή τη διαχρονική του υπόσταση. Από τη μια πλευρά η αναλυτική καταγραφή και μελέτη της σύγχρονης κατάστασης των πραγμάτων και από την άλλη η συστηματική αποκατάσταση της ιστορίας τους, που έστω και αν είναι αφανής, σφραγίζει αμετάκλητα, τόσο τη μνήμη όσο και τη μορφή. Η διαδικασία σχεδιασμού σ' αυτή την περίπτωση είναι πολύ πιο σύνθετη και εξαρτάται από κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες πολύ πιο σημαντικούς, σε αντίθεση με τη

48,49 & 50. Το 1962 ο **Ζενέτος** παρουσίασε για πρώτη φορά την μελέτη του για την «Ηλεκτρονική πολεοδομία» ενώ το 1966 στο Ε' Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο ανακοινώθηκε μία εφαρμογή της για την Αθήνα. Η μελέτη του **Ζενέτου** αφορά σε μια πόλη βασισμένη στα τελευταία τεχνολογικά επιτεύγματα, τόσο ως προς την κατασκευή της, όσο και προς το βαθμό επιρροής της τεχνολογίας επάνω στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων.

χρονική προσέγγιση της ανάλυσης που αποτελεί πρόβλημα για τον θεωρητικό συλλογισμό του ίδιου του αρχιτέκτονα.

Παράλληλα, τίθεται το ζήτημα του όλου. Η επέμβαση στα βιομηχανικά αποτυπώματα, που, κατά κάποιο τρόπο έχουν πάνω τους με τον πιο σύνθετο τρόπο όλες της αντιφάσεις που ορίζουν τη μακρά διάρκεια της κοινωνικής ζωής, πρέπει να αντιμετωπίζεται με στόχο τη συνέχεια ή την ολοκλήρωση της πόλης. Από την μια πλευρά έχουμε λοιπόν το σύγχρονο collage και την αναπαραγωγή του με ένα είδος αρχιτεκτονικού bricolage, και από την άλλη τη διαδοχική αποκατάσταση επί μέρους συνοχών, των οποίο το προτεινόμενο όλον δεν γνώρισε ποτέ πραγματική υπόσταση.³⁴

Το 1959 ο **Kiyonori Kikutake** θα σχεδιάσει μια θαλάσσια πόλη, ενώ την ίδια περίοδο ο **Yona Friedman** θα ανυψώσει μια χωρική πόλη σε κολώνες πάνω από το έδαφος, και ο **Buckminster Fuller** μέσα από μια υποδομή τηλεματικών πλανητικών δικτύων θα προτείνει μεταφερόμενες πόλεις.

Στα κατάλοιπα των ερειπίων το πνεύμα μια νέας ουτοπίας άρχιζε να διαγράφεται και στην Ελλάδα, από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα αμέσως σχεδόν μετά τον πόλεμο. Το παράδειγμα του **Τάκη Ζενέτου**, ο οποίος παρακολουθούσε στενά τις επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις της εποχής του, είναι χαρακτηριστικό.

Την εποχή που ο **Ζενέτος** παράγει το έργο του στην Ελλάδα (1956-1971), στην Ευρώπη συνεχίζει να επικρατεί το μοντέρνο κίνημα. Με το εργοστάσιο ΦΙΞ ο Ζενέτος τοποθετείται «ιδεολογικά» απέναντι στη βιομηχανική αρχιτεκτονική. Οι περισσότεροι ερευνητές βλέπουν την προηγμένη τεχνολογία σαν εχθρό που τελικά υποδουλώνει τον άνθρωπο στα γρανάζια της. Ο Charlie Chaplin παρουσίασε πολύ παραστατικά αυτή την εκδοχή στους «Μοντέρνους Καιρούς». Ο **Ζενέτος** είδε την τεχνολογία από την αντίθετη σκοπιά, σχεδίαζε με το σκεπτικό της απελευθέρωσης του ανθρώπου από απασχολήσεις δευτερεύουσες ή ρουτίνας ώστε να του μένει περισσότερος ελεύθερος χρόνος για ανθρώπινες

³⁴ Τουρνικιώτης Π.: Η αρχιτεκτονική στη σύγχρονη εποχή, εκδ. futura, Αθήνα 2006, σελ 59.

επαφές, δηλαδή σωστές ανθρώπινες λειτουργίες.³⁵ Το κτήριο ΦΙΕ πρωτοποριακό για την εποχή του, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά, απορρόφησε και αφομοίωσε με λειτουργικά αξιόλογο τρόπο το παλιό. Με τον τεράστιο όγκο του και τα επιμήκη συνεχόμενα υαλοστάσια, φαντάζει να αιωρείται ανάμεσα στα μικρότερης κλίμακας κτήρια που εκείνη την εποχή το περιβάλλουν.

Σε αυτό το πλαίσιο, το 1962 ο Ζενέτος παρουσίασε για πρώτη φορά την μελέτη του για την «Ηλεκτρονική πολεοδομία». Η κεντρική ιδέα είναι η δημιουργία ενός εκτεταμένου συστήματος αναρτημένων από καλώδια επιπέδων, που θα φιλοξενήσουν της δραστηριότητες της πόλης και ιδιαίτερα την κατοικία, επάνω από την προστατευόμενη και ελεύθερη φύση. Οι τεχνολογίες της επικοινωνίας θα επιτρέπουν τη γενικευμένη διασύνδεση ανθρώπων και κοινωνικών ομάδων. Το ζωτικό όργανο αυτής της *telepolis* θα ήταν για τον Ζενέτο οι τεχνολογίες της επικοινωνίας, μια τηλεδραστηριότητα που θα μορφοποιούσε τους χώρους και την αστική ανάπτυξη.³⁶

³⁵ Έκδοση «Αρχιτεκτονικών Θεμάτων» για το έργο του Τάκη Ζενέτου, Αθήνα 1978, σελ. 13.

³⁶ https://el.wikipedia.org/wiki/Ουτοπία_και_αρχιτεκτονική

ii. Ετερότητα του ερειπίου

Ερείπιο χαρακτηρίζεται οτιδήποτε μαρτυρεί την ανθρώπινη ιστορία, αλλά με μια πολύ διαφορετική και σχεδόν αγνώριστη όψη σε σχέση με αυτή που είχε προηγουμένως. Είναι η κατάσταση μιας προηγούμενης ύπαρξης, είναι το ίχνος και η μαρτυρία μιας ανθρώπινης δραστηριότητας. Η αξία του συνίσταται στην ιστορικότητά του και όχι στην υλική υπόστασή του. Το ερείπιο είναι η μαρτυρία του χτες στο χώρο και στο χρόνο του παρόντος. Είναι η διαδρομή ενός αντικειμένου από τη στιγμή της υλοποίησής του μέχρι το σήμερα. Είναι η παρουσία της φθοράς του χρόνου στην ίδια την όψη του. Το ερείπιο είναι απόλυτα συνδεδεμένο με το τοπίο και την αστική περιοχή στην οποία βρίσκεται. Το ερείπιο σηματοδοτεί τον χώρο που το περιβάλλει και το αντίστροφο. Μακριά από τον φυσικό χώρο της ύπαρξής του η αξία του μειώνεται. Η σύγχρονη εικόνα του ερειπίου είναι αυτή που σηματοδοτεί τον χαρακτήρα της πόλης, που ορίζει την ταυτότητα της πόλης. Τα υπολείμματα της φθοράς και της ακρωτηριασμένης όψης, το ίχνος ενός ανθρώπινου γεγονότος είναι αυτό που διατηρείται στην συνείδηση των κατοίκων της πόλης και όχι η αρχική του εικόνα.

Τα σύγχρονα ερείπια αποτελούν χώρους εγγεγραμμένους στη συνείδηση μας ως οικίους για τους οποίους όμως η συνθήκη αυτή έχει αλλάξει. Αποτελούν τους κατεχοχόν χώρους όπου ξυπνούν οι ασυνείδητες μνήμες ενός ξεχασμένου παρελθόντος. Όλα τα παραπάνω κάνουν ιδανική τη χρήση του ανοίκειου ως εργαλείο ανάγνωσης αυτών των χώρων. Είναι αποδεκτό ότι η αρχιτεκτονική είναι η τέχνη της δημιουργίας ενός τόπου και επομένως η έκφραση της είναι άμεσα συνδεδεμένη με τον τρόπο συνύπαρξης της ανθρώπινης παρουσίας, της ιστορικότητας, των παροντικών δεδομένων, αλλά και της μνήμης και της επιθυμίας. Όλες αυτές οι συνιστώσες που χαρακτηρίζουν τις ποιότητες της αρχιτεκτονικής θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι, συμπτωματικά (:), απαρτίζουν και τη γενικότερα συνολική οντότητα του ερειπίου. Εάν επιπλέον παραδεχτούμε ότι το ερείπιο αποτελεί εργαλείο για την αντίληψη της καταγωγής του έργου και της συγκρότησής του, μέσω των συνθηκών ζωής και των μεθόδων κατασκευής αλλά και του τρόπου

που το ίδιο προσλαμβάνεται, αντιμετωπίζεται ή και χρησιμοποιείται, τότε θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τρεις πιθανές κατηγορίες αρχιτεκτονημάτων - ερειπίων.

51. Ο Charles Jencks

τοποθετεί το συμβολικό τέλος της αρχιτεκτονικής του μοντερνισμού και το πέρασμά της στο κίνημα του μεταμοντερνισμού τον Ιούλιο του 1972, όταν το συγκρότημα κοινωνικής κατοικίας Pruitt-Igoe στο Saint Louis κατεδαφίστηκε.

52. Κατεδάφιση και των τελευταίων κτιρίων δίπλα στο Νέο Μουσείο Ακροπόλεως. Πρόκειται για το ετοιμόρροπο νεοκλασικό επί των οδών Χατζηχρήστου και Μακρυγιάννη.

Έτσι λοιπόν, ανάλογα και με τον βαθμό κατά τον οποίο επέρχεται η μετάβαση, διαφαίνεται η περίπτωση των έργων που ανήκουν στην προ-βιομηχανική και πρώτη βιομηχανική περίοδο. Εδώ, το ερείπιο «συγκρατεί» την ερειπιότητά του, καθώς πέτρες, ξύλα, μπετόν και μεταλλικές κατασκευές αποδίδουν τις συνθήκες και την ταυτότητα της αντίστοιχης περιόδου. Αυτό ακριβώς που συμβαίνει είναι ότι το ίχνος της άμεσης σωματικής σχέσης με το υλικό – αντικείμενο αποκαλύπτεται πάνω στα συστήματα δόμησης. Στη δεύτερη περίπτωση έργων ανήκουν τα «ερείπια» της μεταβιομηχανικής περιόδου. Εδώ, επιβάλλονται τα πλαστικά κελύφη, τα πλεξιγκλάς και τα καλώδια αναρτήσεων. Μια πιο προσεκτική ματιά στα πράγματα επιτρέπει την εξής παρατήρηση: τα πιο πάνω μέσα δόμησης λαμβάνουν το ρόλο των, μάλλον απαξιωμένων και διαβρωμένων βοηθητικών εξαρτημάτων, παρά των ερειπιωμένων αρχιτεκτονικών μελών. Θα μπορούσαμε συμπληρωματικά να ισχυριστούμε ότι οι γερασμένες αυτές κατασκευές αποτελούν τα «μη ερείπια», αφού σε αυτές έχουν εκφυλιστεί οι συνιστώσες της αντικειμενικής λειτουργίας της δομής και της «σημαίνουσας» καταγωγής. Στη τρίτη και τελευταία περίπτωση έργων ανταποκρίνονται εκείνα που πραγματώνονται στην ψηφιακή εποχή.

Ο διαχωρισμός των πιο πάνω κατηγοριών και η κριτική στάση απέναντι στα επιμέρους φαινόμενα, δίνει ώθηση στο διάλογο για τις συνθήκες που διαμορφώνουν το κτισμένο περιβάλλον, αλλά και τις διαστάσεις και τις παραμέτρους που μπορούν να αποδοθούν σήμερα στο κατοικείν της έννοιας του κτιστού, ώστε να αποδίδεται τόπος. Όταν η ερειπιώδεις κατάσταση έχει τόσο διαρκέσει, και τόσο αυτονομηθεί ως ιδιαίτερη αισθητική παρουσία, συχνά αυτή η αντικειμενική λιτότητα, ανεξάρτητα δηλαδή από το κατά πόσο είναι αθέλητη ή ηθελημένη, μπορεί να θεωρηθεί ως μια ενδιαφέρουσα αισθητική διόρθωση. Το βιομηχανικό ερειπωμένο κτίσμα, όταν μάλιστα είναι σημαντικό, προκαλεί την πραγματική ή την νοερή, επαναρτίωσή του, δεν παραπέμπει μόνο στη δική του άθικτη εικόνα, αλλά στην εξίσου άθικτη αναπαράσταση μιας ολόκληρης εποχής. Σε αυτή στην οποία παράχθηκε το έργο και η οποία δε μπορεί να συλληφθεί στην ακρίβεια της, την πολιτιστική, πολιτική ή κοινωνική, παρά φαντασιακά. Επομένως, το ερείπιο δεν είναι κάτι κρυφό από το χρόνο, αλλά κάτι πιο ακριβό στην προσπέλαση και στην απόλαυση του.

Γι' αυτό η επαφή με τα απόμερα ερειπωμένα μνημεία είναι κάτι πολύ περισσότερο από μια συνήθη επαφή. Αντίθετα, ερείπια που βρίσκονται μέσα σε κατοικημένες περιοχές χάνουν ίσως κάτι από τη νοσταλγική τους λειτουργία, επειδή συνδιαλέγονται με τα παρόντα κτίσματα και αναγκαστικά συγχρονίζονται με αυτά.³⁷

Παράλληλα, το ερείπιο ανήκει στη ρητορική κατηγορία του ελλειπτικού λόγου. Η ανακλητική δυνατότητα του τελευταίου, να «επαναφέρει» μια εικόνα, μια κατάσταση που δεν υπάρχει πια, είναι μεγάλη. Όμως η πιο σημαντική επικοινωνιακή λειτουργία της ανακλητικής δυνατότητας του άρθρου στην οποία το ερείπιο διαμεσολαβεί, βρίσκεται ίσως κάπου αλλού. Είναι ότι ενεργοποιεί τη νοσταλγία ως ελπίδα ήπιας και ίσως και άκριτης επανένταξης σ' έναν χώρο του χρόνου μέσα στην οποία είναι χαμένες αλλά όχι εντελώς νεκρές, όλες οι ευδαιμονίες.

³⁷ Α.-Ι.Δ. Μεταξά, «Η ομιλία των ερειπίων», Περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, τεύχος 45, περίοδος Β, Μάιος/Ιούνιος 2004, σελ 55.

iii. Χωροχρονική αναφορά του «Άλλου»

«...Μόνο μέσα από τον χώρο και μέσα στον χρόνο μπορούμε να βρούμε τα ωραία απολιθώματα της διάρκειας που έχουν σταθεροποιηθεί από μακρόχρονες παραμονές...».

Gaston Bachelard³⁸

«...Κάθε ανθρώπινη πράξη κερδίζει αναγνώριση, τιμή, πραγματική μεγαλοπρέπεια, χάριν της αναλογίας της με τα γεγονότα που πρόκειται να συμβούν. Είναι το όραμα, η ήρεμη και σταθερή εγκαρτέρηση, που πάνω από όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, ξεχωρίζουν τον ένα άνθρωπο από τον άλλο, και τον πλησιάζουν στον Δημιουργό. Και δεν υπάρχει πράξη ή τέχνη, της οποίας η λαμπρότητα να μην προσμετράτε βάσει αυτής της δοκιμασίας. Επομένως, όταν κατασκευάζουμε οικοδομήματα, ας σκεφτόμαστε ότι το κάνουμε για πάντα. Ας μην είναι μόνο για την τέρψη του παρόντος, ή για τη σύγχρονη χρήση μόνο. Ας είναι ένα έργο τέτοιο για το οποίο οι απόγονοί μας θα μας ευγνωμονούν για αυτό, και ας σκεφτούμε, όπως τοποθετούμε την πέτρα πάνω στην πέτρα, ότι θα έρθει μια εποχή όπου όλες οι πέτρες θα θεωρούνται ιερές γιατί τα χέρια μας τις ακούμπησαν, και οι άνθρωποι θα λένε όταν θα εξετάζουν το μόχθο και τη δουλεμένη τους υπόσταση «Κοιτάξτε! αυτό έφτιαξαν οι πατέρες μας για μας». Γιατί πράγματι, η μεγαλύτερη δόξα ενός κτηρίου δεν είναι στις πέτρες του, ούτε στο χρυσό του. Η δόξα του είναι στην Εποχή του, και σε αυτή την βαθειά αντίληψη του πλήθους των φωνών, της αυστηρής παρατήρησης, της αινιγματικής κατανόησης, αλλά ακόμα της αποδοχής ή της καταδίκης, που συναισθανόμαστε στους τοίχους οι οποίοι διαβρέχονται από τα διερχόμενα κύματα της ανθρωπότητας...»

John Ruskin.³⁹

³⁸ Gaston Bachelard: Η ποιητική του χώρου «La poétique de l'espace», μετ. Ελένη Βέλτσου - Ιωάννα Δ. Χατζηνικολή, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα 1982, σ. 36.

³⁹ John Ruskin, The Lamp of Memory, TRADITION and ARCHITECTURE, Manchester University Press, 1992.

53. Marc-Antoine Laugier, «Essai sur l'Architecture», (Η ουσία της αρχιτεκτονικής), Παρίσι, 1753.

Κάθε εποχή έχει και την αρχιτεκτονική που της αρμόζει, μια αρχιτεκτονική που δεν κάνει τίποτε άλλο από το να μορφοποιεί την ιδιαίτερη αυτή θέση του ανθρώπου πάνω στη γη. Το ίδιο θα ισχύσει και για την εποχή της νεωτερικότητας. Το ρομαντικό πρότυπο της αγροικίας, «το κατοικείν των χωρικών», όπως θα πει ο **Heidegger**, θα είναι και το τελευταίο ίχνος μιας αρχαίας αντίληψης που θα ανατρέψουν εκ βάθρων οι νέοι καιροί. Το 18^ο αιώνα ο πολιτισμός δεν παράγεται πλέον στα ανάκτορα και στα μοναστήρια, αλλά στις αγροικίες και στις εξοχές. Αυτή η ξύλινη καλύβα στο δάσος, η πιο βαθιά μνήμη του ανθρώπου, σύμφωνα με τον **Bachelard**, ήταν ένας τόπος, αλλά ταυτόχρονα και ένας τρόπος κατοίκησης, που ενσάρκωνε μια ολόκληρη κοσμοθεωρία αιώνων, μια μαρτυρία για τη θέση του ανθρώπου πάνω στη γη, καθώς και για την οικειότητα αυτής της θέσης.

Μια ετεροτοπική, μολυσματική συνθήκη που δραπετεύει από τη χωροχρονική αναφορά της προς τα υψίπεδα του μεταφυσικού άθλου της. Η καλύβα του **Heidegger** είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας πνευματικής αφοσίωσης.

Στους νεωτερικούς καιρούς που ακολουθούν ο άνθρωπος θα αποσπτάται όλο και περισσότερο απ' αυτό το «φυσικό» περιβάλλον, συγκεντρώνοντας και αυτονομώντας τον αστικό περίγυρό του και πάντα υπό την επήρεια μιας επιδεινούμενης τεχνολογικής μέθης. Το μοτίβο μάλιστα που θα κυριαρχήσει σε όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα θα είναι και το μοτίβο του ξεριζώματος, της αποξένωσης και του εκ-τοπισμού. *«Η δυναμική της νεότερης τεχνικής, σε συνδυασμό με την επιστημονική εκβιομηχάνιση του κόσμου εξαλείφουν κάθε δυνατότητα διαμονής»*, θα πει ο **Heidegger**. Η καλύβα, αυτό το αρχαίο κατοικώ, στοιχειώνει ακόμη και σήμερα το φαντασιακό μας. Η οικογένεια Eagles, τα δεντρόσπιτα, η κατασκήνωση στη φύση, τα παιδιά των διαμερισμάτων που συνεχίζουν στις ιχνογραφίες τους να σχεδιάζουν καλύβες με ξύλινους φράχτες, όταν τους ζητείται να σχεδιάσουν το σπίτι τους, μαρτυρούν μια αλήθεια που δείχνει να αντιστέκεται σθεναρά.

Οι χώροι δέχονται την ουσία τους από τους τόπους και όχι από «τον» χώρο, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι τόποι συμπίπτουν με τα πράγματα και δεν υπάρχει ένας χώρος «καθ' εαυτόν». Μιλώντας σε πιο γενικά πλαίσια, ο τόπος όχι απλώς συναθροίζει, αλλά προπάντων προφυλάσσει τα πράγματα: τα εντάσσει στην περιοχή όπου ανήκουν κι έτσι τα διαφυλάσσει από το να εκτεθούν ανυπεράσπιστα σε μια σκέτη παρεύρεση. Προφυλάσσοντας έτσι τα πράγματα ο τόπος τα απελευθερώνει για τη δυνατότητα να είναι αυτά που είναι. Αυτή η εκβάθυνση οδηγεί τον **Heidegger** στο εκπληκτικό συμπέρασμα: Τα πράγματα δεν ανήκουν απλώς σε ένα τόπο, αλλά είναι τόπος.

Εάν στρέψουμε την προσοχή μας στις σχέσεις αυτές ανάμεσα σε τόπο και χώρους, ανάμεσα σε χώρους και χώρο, τότε θα αποκτήσουμε ένα έρεισμα για να στοχαστούμε τη σχέση ανθρώπου και χώρου. Ο δεσμός του ανθρώπου με τόπους και μέσω τόπων με χώρους στηρίζεται στο κατοικείν του. Η σχέση ανθρώπου και χώρου δεν είναι τίποτα άλλο από το ουσιαδώς εννοούμενο «κατοικείν». Όταν στοχαζόμαστε τη σχέση τόπου και χώρου, όπως επίσης και τη σχέση μεταξύ ανθρώπου και χώρου, τότε φωτίζεται η ουσία των πραγμάτων, τα οποία είναι τόποι και τα οποία ονομάζουμε κτίσματα. Αλλά το κτίζειν ποτέ δεν διαμορφώνει τον χώρο. Ούτε άμεσα ούτε έμμεσα. Έτσι τα γνήσια κτίσματα

αφήνουν το αποτύπωμά τους στο «κατοικείν», οδηγώντας και στεγάζοντας την ίδια του την ουσία. Κτίζω λοιπόν σημαίνει βασικά αφήνω κάτι να κατοικεί. Το ότι κατοικούμε σ' αυτήν εδώ την γη δεν προκύπτει από το γεγονός ότι χτίζουμε αρχιτεκτονικά άρτιες κατοικίες, αλλά αντίστροφα, χτίζουμε τις κατοικίες μας, επειδή η ουσιώδης υφή του ανθρώπου έγκειται στο «οικείν» και στο «διαμένειν».⁴⁰

Ο τόπος δεν εξαντλείται στις αντικειμενικές του διαστάσεις, στο ανάγλυφο της πραγματικότητας του, αλλά διανοίγεται στη δική του απειρότητα, στην απειρότητα των σημείων του. Ο χώρος έτσι από ένα αρνητικό πεπρωμένο του τόπου γίνεται το πεδίο της ανάπτυξής του και η πρόκληση εδώ είναι αυτό ακριβώς το άπειρο να μην παραδοθεί στο ανόητο της διάρκειας του αλλά στην αλήθεια της ιστορικής του εγρήγορσης. Ο τόπος όπου το Είναι εγείρει την κατοικία του πάντα όμως υπό το βλέμμα του άλλου, «του ουρανού», ή «των θεοτήτων», όπως το αντιλαμβάνονταν ο **Heidegger**. Σημασία έχει πάντως αυτός ο εξωτερικός ορίζοντας που συνιστά και την «διαφορά» του τόπου. Είναι αυτό το υπό που χαρακτηρίζει τον τόπο ως αυτόν πάντα τον τόπο του άλλου, τον τόπο που δεν ανήκει παρά στο εφήμερο ίχνος της κατοίκησης του, που γίνεται και το εφήμερο του ίδιου του τόπου. Η τοπικότητα εδώ δεν είναι πλέον η αποκαλυπτική του οικείου χώρου, αλλά η αμφισημία του, το απροσδιόριστο και αδύνατο ίχνος του. Το ίχνος της επιθυμίας που διαγράφεται ακριβώς τη στιγμή της ολικής του απόσυρσης και απώθησης.

Γι αυτό και το σκάνδαλο μέσα στην εικονικότητα δεν θα είναι ποτέ ο δυνητικός της ορίζοντας, ο ορίζοντας της σαγήνης, όπως υποστηρίζει ο **Baudrillard**, αλλά ο τόπος της εκτροπής της, το παράσιτο που θα την εκβάλει και πάλι στα λασπόνερα του Πραγματικού, σ' αυτά τα λασπόνερα που υπάρχουν και στον *Stalker* του **Tarkovsky**. Γίνεται έτσι ένα προκλητικό πεδίο, ένα αληθινό συμβάν, αυτό το συμβάν του τόπου, που κομίζει στη διάχυση των πραγματικοτήτων τη

⁴⁰ Αρτινός_Αποστόλης, «Η ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΑ ΤΗΣ ΚΑΛΥΒΑΣ», εκδ. ΣΜΙΛΗ, Αθήνα 2014, κείμενο με το οποίο ο Αποστόλης Αρτινός συμμετείχε στο 4ο DaseinFest 2011.

54. (00.32.15). Στάλκερ (ρωσικά *Сталкер*: κυνηγός) ονομάζεται το κινηματογραφικό έργο επιστημονικής φαντασίας του 1979, σε σκηνοθεσία του **Αντρέι Ταρκόφσκι**, βασισμένο στη νουβέλα *Roadside Picnic* των Μπόρις και Αρκάντι Στρουγκάρσκι. Η ταινία έχει γυριστεί κατά ένα μεγάλο μέρος γύρω από τους δυο εγκαταλελειμμένους υδροηλεκτρικούς σταθμούς και ένα παλιό εργοστάσιο χημικών στο μεταβιομηχανικό αδρανές τοπίο του Tallinn. Απεικονίζει ένα ρημαγμένο μέλλον στο οποίο οι πολίτες είναι απεγνωσμένοι για την απελευθέρωση από τους περιορισμούς μιας καταπιεστικής κοινωνίας.

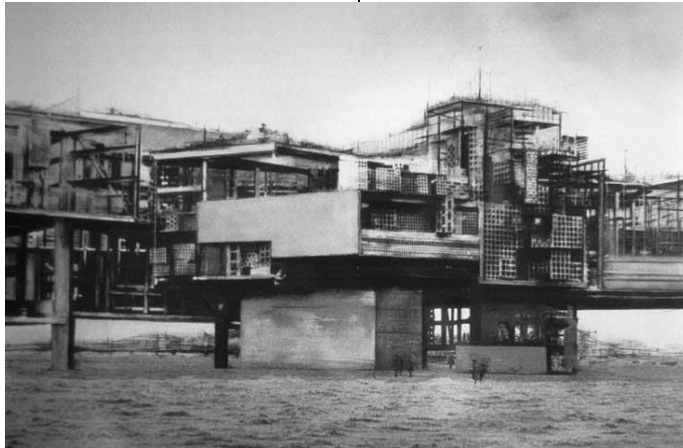
δυνατότητα της εγγραφής του, μια πράξη που θα ιστοριοποιεί και θα σηματοδοτεί εφεξής την ίδια την επιθυμία. Αυτή η εγγραφή του χωρικού ίχνους στην τοπογραφία του πόθου είναι στην πραγματικότητα κάτι παραπάνω από μια φαινομενολογική εκτροπή, με την έννοια της αντιστρεψιμότητας των φαινομένων. Ο τόπος δεν είναι μόνο μια εκτροπή σημείων, των σημείων της χωρικής επιθυμίας, αλλά η ανάδυση μιας νέας δυνατότητας του Είναι.

iv. Χώρος: ως παράγοντας της ύπαρξης μιας ετεροτοπίας

Εξ' ορισμού, η έννοια της ετεροτοπίας αναφέρεται σε τόπους, οι οποίοι ξεφεύγουν από το κανονικό - το πραγματικό – και προσεγγίζουν το άλλο. Αναζητώντας την προέλευση της έννοιας του άλλου, την συναντούμε στη διαλεκτική του Πλάτωνα, στην προσπάθειά του να ορίσει το *ον*. Για τον Πλάτωνα το πραγματικό *ον* (*όντως ον*) είναι «*ασύγχρονη ιδέα*» που προϋπάρχει μέσα μας. Ωστόσο, στον Πλάτωνα τίθεται το θέμα της ουσίας του *όντος*, έτσι ο φιλόσοφος προσπάθησε να ορίσει το *μη ον*, όχι ως την αντίθεση του *όντως* αλλά ως κάτι άλλο. Αυτό που υπάρχει στον εμπειρικό κόσμο αποτελεί ανάκλαση της ιδέας του *όντος* και υπάρχει ως άλλο για τον Πλάτωνα, αποτελεί ένα τρίτο όρο ανάμεσα στη σχέση υπαρκτού και μη υπαρκτού. Κατ' επέκταση, το Πλατωνικό «*άλλο*» δρα ως διαχωριστικό όριο, ανάμεσα στους δυο κόσμους. Παρόμοιο είναι και η προσέγγιση του σύγχρονου φιλοσόφου για την έννοια του «*άλλου*». Οι ετεροτοπίες τοποθετούνται αλλού, βρίσκονται έξω από όλους τους τόπους, αν και η θέση τους μπορεί να προσδιοριστεί στον πραγματικό κόσμο. Ο **M. Foucault** χρησιμοποιεί την έννοια του καθρέφτη, για να εξηγήσει την ύπαρξη τους, όπως μπορεί κανείς να δει σε ένα καθρέφτη τον εαυτό του χωρίς να είναι εκεί -διαμέσου του βλέμματος γίνεται αντιληπτή η απουσία του- έτσι και οι ετεροτοπίες που εμφανίζονται σε πραγματικό χρόνο και τόπο, αποτελούν αντανάκλαση ουτοπιών αλλά και τετελεσμένων χρόνων, όπως η βιομηχανική παράγωγή. Το παράδοξο όμως με τον καθρέφτη είναι ότι παρουσιάζει κάτι ανύπαρκτο και ταυτόχρονα πραγματικό! Έτσι, ο καθρέφτης αποτελεί ουτοπία και ετεροτοπία, προσφέροντας μια μεικτή εμπειρία, αυτή του υπαρκτού, που γίνεται αντιληπτή μέσω του εικονικού και αυτή του «*άλλου*».

Ο **M. Foucault** προσδιορίζοντας τις «*ετεροτοπίες*» αποκαλύπτει την ύπαρξη πολλών και διαφορετικών ετεροτοπιών στις σύγχρονες κοινωνίες. Ουσιαστικά εντοπίζει τρεις κατηγορίες ετεροτοπιών, υπάρχουν ετεροτοπίες της κρίσης, της απόκλισης και της ψευδαισθήσης. Κατά τη γνώμη μου οι χώροι των βιομηχανικών καταλοίπων εντάσσονται στην κατηγορία των ετεροτοπιών που εμφανίζονται σε περιόδους κρίσης είτε κοινωνικές είτε οικονομικές. Παράλληλα,

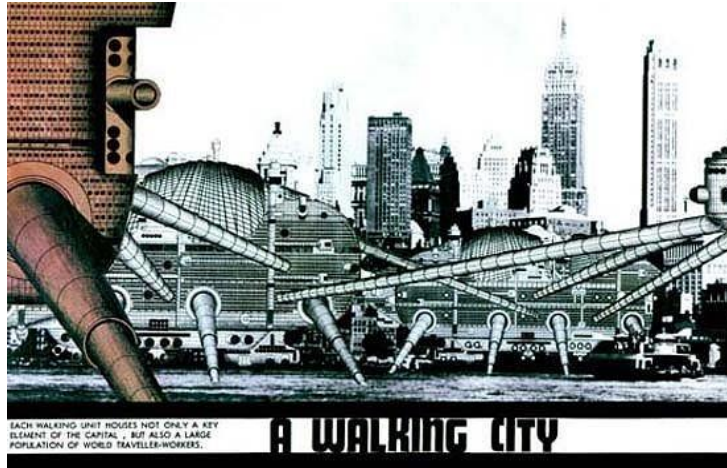
αναφέρει κάποιες βασικές αρχές για την ύπαρξη των τόπων αυτών. Κάθε κουλτούρα δημιουργεί ετεροτοπίες, οι άνθρωποι κάθε κοινωνίας περνούν κρίσεις, όπως η εφηβεία και η πρώτη σεξουαλική επαφή, τις οποίες προτιμούν να τοποθετούν αλλού, εκτός του καθημερινού τους περιβάλλοντος, τέτοιες ετεροτοπίες όμως τείνουν να εξαφανιστούν στην εποχή μας. Επίσης, η κοινωνία δημιουργεί τόπους, όπου τοποθετεί άτομα με συμπεριφορές που παρουσιάζουν απόκλιση από το κανονικό, όπως ψυχικά διαταραγμένοι και οι εγκληματίες, τα άτομα αυτά τοποθετούνται σε ειδικούς τόπους όπου η πρόσβαση είναι ελεγχόμενη. Ακόμα, ο **Foucault** σημειώνει τις ετεροτοπίες ψευδαίσθησης ως τόπους, που μπορεί ο καθένας να μπει, ωστόσο η είσοδος του ταυτόχρονα αποκλείει το άτομο, δημιουργώντας την ψευδαίσθηση της αποδοχής, η κατάσταση αυτή οφείλετε σε μεγάλο βαθμό στη χωρική διάταξη.

Ως ετεροτοπίες χαρακτηρίζει τόπους όπως νοσοκομεία, τα ψυχιατρικά ιδρύματα, τις φυλακές και τα κοιμητήρια, οι τόποι αυτοί αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα και ενσωματώνουν τις διάφορες αρχές των ετεροτοπιών, ενώ παράλληλα στους τόπους αυτούς μπορούμε να διακρίνουμε εύκολα χωρικά γνωρίσματα και σχέσεις.

55. **Constant** [Nieuwenhuys], Η Νέα Βαβυλώνα.

56. Ron Herron, Walking City (1964). Η πόλη που περπατάει μπροστά στο Manhattan.

Οι υπαρκτοί αυτοί τόποι, λειτουργούν συνήθως σε προκαθορισμένο θεσμικό πλαίσιο και αποτελούν πολλές φορές οι ίδιοι μικρές κοινωνίες σε μια μεγαλύτερη κοινωνία. Τα άτομα που τις απαρτίζουν έχουν συγκεκριμένο «ρόλο», θέση καθώς και προκαθορισμένες σχέσεις μεταξύ τους. Σε μια ετεροτοπία εντοπίζονται εύκολα εναλλακτικές διατάξεις των κοινωνικών σχέσεων, καθώς η είσοδο του ατόμου σε μια ετεροτοπία του προσδίδει ιδιότητες ή καλύτερα τον τοποθετεί σε μια διαφορετική κατάσταση.

Ωστόσο, πως όλα αυτά περνούν στο πεδίο της αρχιτεκτονικής; Αδιαμφισβήτητα, μια ετεροτοπία προϋποθέτει χώρο και ένα θεσμικό πλαίσιο στη βάση του οποίου λειτουργεί. Πόσο καθοριστικό είναι το χωρικό στοιχείο; Σε ποιο βαθμό μπορεί να καθορίσει μια ετεροτοπία; Πόσο συνειδητός μπορεί να γίνει ο σχεδιασμός μιας ετεροτοπίας από ένα αρχιτέκτονα και πόσο εφικτός είναι; Αν ο χώρος έχει όντως καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση των σχέσεων με τις οποίες λειτουργεί μια ετεροτοπία, τότε εύκολα μπορούμε να θεωρήσουμε εφικτή τη δημιουργία ετεροτοπιών από τους αρχιτέκτονες. Αξίζει όμως να αναφερθούμε στις ουτοπίες, αφού οι ετεροτοπίες σύμφωνα με το **Foucault** αποτελούν ανάκλαση τους. Κατά καιρούς στο πεδίο της αρχιτεκτονικής εντοπίσαμε πολλές

ουτοπικές κοινωνίες τις οποίες σχεδίασαν αρχιτέκτονες και παράλληλα πρότειναν με αυτές διαφορετικό τρόπο ζωής. Εύκολα μπορούμε να πούμε ότι η αρχιτεκτονική και οι ουτοπίες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες, χωρίς αρχιτεκτονική δεν υπάρχει ουτοπία αλλά και χωρίς ουτοπίες δεν υπάρχει αρχιτεκτονική,⁴¹ το ένα υπονοεί το άλλο. Η ουτοπία αν και υπονοεί τόπο χωρίς τόπο, ενσωματώνει χωρικά χαρακτηριστικά, η κοινωνία που παρουσιάζει τοποθετείται σε ένα τόπο, αυτό τον τόπο πολλές φορές τον έχουν σχεδιάσει αρχιτέκτονες. Κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα που αποτελούν δείγμα μεταμοντέρνας αρχιτεκτονικής είναι «*The New Babylon*»,⁴² «*The Spatial City*»⁴³, «*Plug in City*»⁴⁴.

Ο Μ. Foucault έδωσε μια διάλεξη το Μάρτιο του 1967, με τίτλο «*περί αλλοτινών χώρων*», (η οποία δημοσιεύτηκε την άνοιξη του 1984) όντας καλεσμένος από μια λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών. Ο Foucault επέλεξε να εστιάσει σ' αυτό που ονομάζει «*χώρους του άλλου*». Η πρώτη φορά που χρησιμοποίησε αυτόν τον όρο ήταν στην εισαγωγή για το «*Οι λέξεις και τα πράγματα*», ενώ η αναφορά του σε μια ραδιοφωνική συζήτηση το 1966 ήταν ο λόγος που προσέλκυσε το ενδιαφέρον του συντονιστή της λέσχης, Lionel Schein. Η συζήτηση για το «*διαφορετικό*» και την «*ετερότητα*», δείχνει να παίρνει μεγάλες διαστάσεις απ' τη δεκαετία του 1960 και μετά. Ο Foucault, δεν επηρεάστηκε απλά από το ρεύμα της εποχής του, αλλά άνοιξε ο ίδιος νέα μονοπάτια μέσα απ' τα αναλυτικά σχήματα των σχέσεων εξουσίας. Παρότι δεν αφιέρωσε ποτέ κάποια έρευνά του αποκλειστικά στο ζήτημα του χώρου, όχι απλά αναγνωρίζει τη σημασία του στην παραγωγή γνώσης/αλήθειας και στις διαδικασίες υποκειμενοποίησης, που απασχόλησαν το μεγαλύτερο μέρος του έργου του, αλλά τον υιοθετεί (έστω και άρρητα) ως αναπόσπαστο στοιχείο των αναλύσεών του. Προκειμένου να εντοπίσει αυτούς τους πραγματικούς χώρους, ο Foucault περιγράφει τις βασικές αρχές που συγκροτούν τα κριτήρια αυτής της ιδιότυπης τοπολογίας, της «*ετεροτοπολογίας*», όπως την ονομάζει.

⁴¹ N. Coleman, «*Utopias and architecture*», N. York, 2005.

⁴² Constant, 1959-74.

⁴³ Friedman, 1958-59.

⁴⁴ Archigram, 1964.

57. Iakov Tchernikhov, «Περί όγκου», από το βιβλίο Αρχιτεκτονικές φαντασίες που δημοσίευσε το 1933 στο Λένινγκραντ.

Μελετώντας το κείμενο του Foucault «περί αλλοτινών χώρων», μπορούμε να αντιληφθούμε γιατί, (μιλώντας για το χώρο), θέλει να εστιάσει στους χώρους του «άλλου». Ο Foucault υποστηρίζει την ύπαρξη του «άλλου» μέσα στο «όλον» γιατί εκεί εντοπίζονται τα πιο δυναμικά του στοιχεία. Ακολουθώντας αυτό το σχήμα, ο Foucault αναζητά αυτούς τους χώρους, αυτές τις κοινωνικο-χωρικές συνθήκες, που δεν εντάσσονται στο «κανονικό». Εκεί που εκδηλώνεται η ασυμμετρία της κοινωνικής πραγματικότητας.

Βεβαίως, αξίζει εδώ να σημειώσουμε πως έστω και παθητικά ο Foucault αποδέχεται την ύπαρξη αυτού που «δεν είναι ακραίο» για τα δεδομένα μιας κοινωνίας, την ύπαρξη δηλαδή μιας κυρίαρχης τάξης πραγμάτων. Δεν αρνείται με λίγα λόγια, έναν ηγεμονικό τρόπο συνάρθρωσης των κοινωνικών σχέσεων, σε αντίθεση π.χ. με τις επικρατέστερες εκδοχές του μεταμοντερνισμού. Όσον αφορά το χώρο αυτοτελώς, θα μπορούσαμε να πούμε πως ο λόγος που του δίνει αυτό το ειδικό βάρος, είναι η γενικότερη επιμονή του στην υλικότητα των σχέσεων, των πρακτικών και των στρατηγικών που όχι μόνο αποτυπώνονται σε συγκεκριμένες χωρικές ενότητες (πχ. φυλακή) αλλά ακόμα παραπάνω, είναι σε

μεγάλο βαθμό εξαρτημένες από αυτόν. Εδώ, είναι χρήσιμο να παρατηρήσουμε πως ο Foucault δεν προσπαθεί να εντοπίσει χώρους που η παραγωγή της ετερότητας είναι το συνειδητά επεξεργασμένο αποτέλεσμα μιας κοινωνικής ομάδας με συγκεκριμένες στοχεύσεις. Αντιθέτως, φαίνεται να αντιμετωπίζει τις ετεροτοπίες περισσότερο ως χώρους στους οποίους αναδύονται, με σταθερά οξυμένο τρόπο, αντιφάσεις των δομών της κοινωνικής πραγματικότητας. Έτσι, για παράδειγμα ο οίκος ανοχής μπορεί να μην είναι το προπύργιο της σεξουαλικής απελευθέρωσης, αλλά αποτελεί τον τόπο που έστω και ασυνείδητα εκδηλώνεται η αμφισβήτηση της νόμιμης, οικογενειακής ερωτικής ζωής.⁴⁵ Ακόμα και η φυλακή, ενώ φαινομενικά (ακόμα και για τους σωφρονιστικούς υπαλλήλους) μπορεί να αποτελεί απλώς χώρο τιμωρίας και παραδειγματισμού, στην πραγματικότητα αποτελεί ένα εργαστήριο σχέσεων εξουσίας που έπαιξε κομβικό ρόλο στην ευρύτερη οργάνωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Με λίγα λόγια, η «ετεροτοπικότητα της ετεροτοπίας» δεν κρίνεται απ' τη ρητή σημασιοδότηση που της δίνει η κοινωνία που την παράγει, αλλά απ' τις συγκεκριμένες λειτουργίες (εμφανείς ή αφανείς) που επιτελεί στα πλαίσιά της.

Αυτός θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι ένας κοινός παρανομαστής που συνδέει τα (ίσως φαινομενικά ετερόκλητα) παραδείγματα που παραθέτει ο Foucault στο κείμενό του. Ακριβώς γι' αυτό, η έκτη αρχή που τοποθετεί «*οι ετεροτοπίες διαθέτουν μια λειτουργία σε σχέση με τον υπόλοιπο χώρο*» μοιάζει να έχει ξεχωριστή σημασία, μιας και δίνει υλική και συγκεκριμένη διάσταση στην ετεροτοπία, αλλά και γιατί ανοίγει μια κρίσιμη συζήτηση για τον κοινωνικό της ρόλο.⁴⁶

⁴⁵ Σταυρίδης Σ., Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου, Αθήνα, 2006.

⁴⁶ Το κείμενο αποτελεί μικρή παρουσίαση της ερευνητικής εργασίας, η οποία εκπονήθηκε στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης των σπουδών της συγγραφέως, στο τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης. (<http://www.greekarchitects.gr/gr/ερευνητικες/βιομηχανικά-κτίρια-τόποι-μνήμης-ως-τόποι-πολιτισμού-id7687>).

ν. Πέραν του υλικού

58. Εγκαταλελειμμένο βιομηχανικό κτίριο που λειτουργούσε ως πυρινελαιουργείο στο Ρέθυμνο. Σταμάτησε τη λειτουργία του στα μέσα της δεκαετίας του 1980.

Αρχιτεκτονική δεν είναι μόνο το κτισμένο. Αρχιτεκτονική συγκροτούν όλες οι ποιότητες του χώρου – υλικές και άυλες. Η ατμόσφαιρα, οι ήχοι, οι μυρωδιές, η δυνατότητα διάδρασης μεταξύ σωμάτων κ.ο.κ. αποτελούν όλα πτυχές του χώρου που μελετά η επιστήμη της αρχιτεκτονικής σε διεθνές επίπεδο σε όλο και αυξανόμενο βαθμό. Πρέπει να σημειωθεί ότι η έννοια του «πέραν του υλικού» αναφέρεται σε ένα ευρύ πεδίο ετερόκλητων ερευνητικών τάσεων και προβληματισμών, όπου φαίνεται να συγκροτείται μία απόπειρα ερμηνείας και διαπραγμάτευσης της μη αναπαραστασιμότητας του χώρου όπως την πρόσβευε ο **Lefebvre**. Για παράδειγμα, αντιλήψεις που αναφέρονται στην περιοχή «πέραν του υλικού» έχουν ως σήμερα χρησιμοποιηθεί για να περιγράψουν μη-συμβατικά υλικά (όπως, για παράδειγμα, ρευστά, μεταβαλλόμενα, δι-αντιδρώντα) ή υλικά μεταβλητού σχήματος και ιδιοτήτων (όπως, για παράδειγμα,, πυκνότητας, χρώματος, διαφάνειας). Ως «μη-υλικό», λοιπόν, συχνά χαρακτηρίζονται νέα ή μή συνηθισμένα υλικά, ή ακόμη και γνωστά υλικά τα οποία όμως χρησιμοποιούνται ξανά με διαφορετικούς, εναλλακτικούς τρόπους.

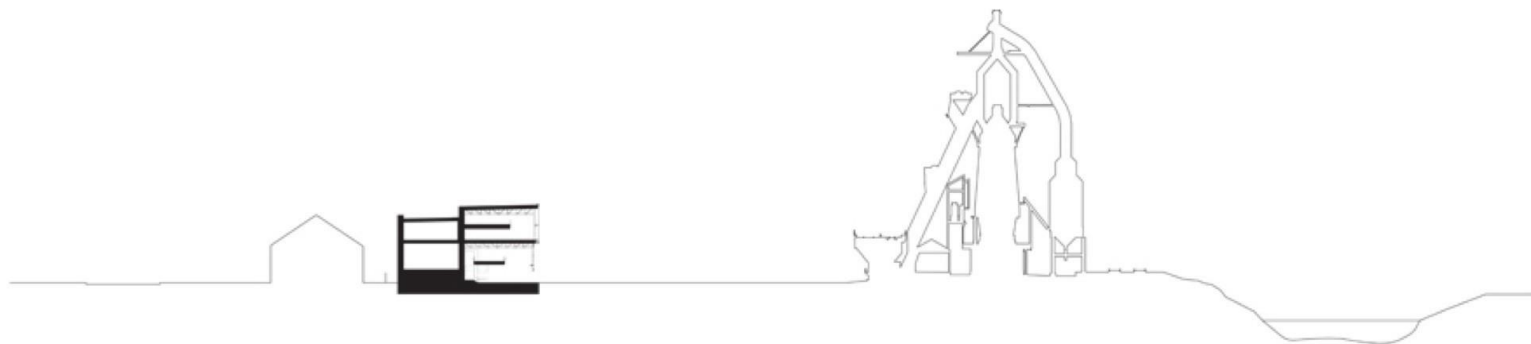
59. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Blur project των Diller και Scofidio: το κτίριο-σύννεφο.

Το «μη-υλικό» ερμηνεύεται επίσης ως το μη-ορατό, ή αλλιώς, το αντιληπτό με άλλες (εκτός της οπτικής) αισθήσεις. Η ακοή, η μυρωδιά, η γεύση, η αφή, θα μπορούσαν – όπως και η όραση – να κατευθύνουν τον σχεδιασμό και να αποτελέσουν κεντρικό άξονα στο στήσιμο της σύνθεσης ενός χώρου. Το άυλο έχει ερμηνευθεί και ως η ατμόσφαιρα ενός χώρου – το άπιαστο, αυτό προς το οποίο πάντα τείνει η αρχιτεκτονική, και το οποίο πάντα της ξεφεύγει. Μήπως όμως η ατμόσφαιρα είναι εξ ορισμού πέραν του άμεσα αντιληπτού και προσδιορισίμου; Μήπως η ατμόσφαιρα ενός

χώρου είναι τα χαρακτηριστικά του εκείνα, τα οποία δεν γίνονται αντιληπτά από την συνειδητή προσοχή και σκέψη; [M.Wigley, M.Heidegger].

Ο Δημήτρης Πικιώνης επισημαίνει στο έργο «Συναισθηματική Τοπογραφία» το 1935,

«Το έρημο τούτο μονοπάτι είναι απείρως ανώτερο από τις λεωφόρους των μεγαλουπόλεων. Γιατί με την κάθε πτυχή του, με τις καμπές του, με τις άπειρες εναλλαγές της προοπτικής του χώρου που παρουσιάζει, μας μαθαίνει τη θεία υπόσταση της ατομικότητας της υποταγμένης εις την αρμονία του Όλου».

Άλλες μελέτες εντοπίζουν το «μη-υλικό» στην ίδια την «ιδέα» ενός κτηρίου, σε ένα εννοιολογικό πλαίσιο δηλαδή, που σχετίζεται περισσότερο με την μορφή παρά με την υλικότητα του κτηρίου, ενώ άλλες διαρρηγνύουν το δίπολο μορφής-ύλης, καταργώντας οποιαδήποτε τέτοια δυϊστική αντίληψη, και ερμηνεύοντας τα κτήρια ως αποτελέσματα αλληλεπίδρασης δυνάμεων. [G.Deleuze, B.Massumi]. Όπως στις ταινίες επιστημονικής φαντασίας: Νιώθεις πως διαπερνάς μια διάφανη κουρτίνα και βρίσκεσαι σε ένα νέο χωροχρόνο, σε ένα απίστευτο τοπίο όπου η ιστορική μνήμη, τα βιομηχανικά κατάλοιπα, ο ιδρώτας εργατών του προηγούμενου αιώνα, η μυρωδιά του λαδιού, το σώμα των μηχανών, το όραμα για την εκβιομηχάνιση, για την πρόοδο κυριαρχούν.

« Από την αίσθηση δημιουργείται μνήμη και από την μνήμη εμπειρία. Η μνήμη δεν είναι τίποτα άλλο παρά διαδικασία ανάκλησης του παρελθόντος, με μέσο τις αισθήσεις».⁴⁷

⁴⁷ Αριστοτέλης, Μετά τα Φυσικά, μτφ, Κάλφας. Εκδ: Πόλις, Αθήνα, 2009

60. Σκηνή από την ταινία «Μαχαιροβγάλτης», του Γιάννη Οικονομίδη, 2010.

Ο Mark Wigley αναφέρει ότι *«η ατμόσφαιρα είναι ένα είδος αισθαντικής εκπομπής ήχου, φωτός, ζέστης, μυρωδιάς και υγρασίας»*. Επίσης, σημειώνει ότι αυτό που βιώνεται από το χρήστη του χώρου είναι η ατμόσφαιρα και όχι το αντικείμενο ως τέτοιο.⁴⁸ Επομένως, οι εγκαταλελειμμένη βιομηχανική χώροι λειτουργούν ακόμα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, αν και ανενεργοί λειτουργούν διαδραστικά.

⁴⁸ Wigley Mark, *Architecture of Atmosphere*, εκδ. Δαίδαλος, τεύχος 68, 1998, σελ.22.

[Δ] ΕΝ ΤΟΥΤΟΙΣ

Προς μία επανάκτηση πρώην
βιομηχανικών περιοχών.

i. Κατηγορίες επέμβασης

Η μετατροπή, επανάχρηση ή επαναχρησιμοποίηση κτηρίων δεν είναι καινούργιο φαινόμενο. Επαναχρησιμοποίηση παλαιών κτηρίων με νέα χρήση συναντάμε από τον Μεσαίωνα, όταν η «*Porta Nigra*» στο Trier της Γερμανίας, χρησιμοποιήθηκε ως παρεκκλήσι ή όταν οι ξύλινοι στύλοι των υπαρχόντων τεμενών στην Κόρντοβα της Ισπανίας μετατράπηκαν σε γοθικού τύπου καθεδρικούς ναούς,⁴⁹ ενώ πολλά ανάλογα παραδείγματα συναντάμε σε θρησκευτικές περιόδους όταν οι θρησκείες εναλλάσσονταν και οι μεν χρησιμοποιούσαν τα κτήρια των δε!

Η διάσωση και προστασία των πρώην βιομηχανικών χώρων αποτελεί ένα σύνθετο ζήτημα στον τρόπο διαχείρισης των κελυφών που εμπεριέχουν. Τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Ελλάδα, παρατηρούνται αντικρουόμενες τάσεις στο πεδίο αυτό, οι οποίες οδηγούν είτε στην διατήρηση και επανάχρηση, είτε στην εγκατάλειψη και την καταστροφή των μνημείων. Η αξιολόγηση και κατ' επέκταση ο βαθμός προστασίας είναι ένα πλαίσιο δεδομένων που σε σημαντικό βαθμό καθορίζει το είδος και το εύρος των επεμβάσεων.⁵⁰ Οι παράγοντες που επηρεάζουν σημαντικά τις αποφάσεις αυτές είναι η ιστορική αξία και σημασία του κτιρίου, η ταυτότητά του, η αρχική του χρήση, η τυπολογία του, τα κατασκευαστικά του χαρακτηριστικά, η θέση του στον αστικό ιστό και η φυσιογνωμία του άμεσου περιβάλλοντος.

Σε γενικές γραμμές, οι επεμβάσεις είναι σκόπιμο να στοχεύουν στην ανάδειξη της ιστορικής και αρχιτεκτονικής αξίας του κτίσματος, στην αισθητική του αναβάθμιση, του ίδιου αλλά και του περιβάλλοντα χώρου, αλλά και στη συνετή αξιοποίηση και επανένταξή του στη ζωή της πόλης, μέσα από μία διαδικασία που διαθέτει ευελιξία, ήπιο χαρακτήρα και προσαρμοστικότητα σε κάθε στάδιο.

⁴⁹ Chris van Uffelen, *Re-Use Architecture*, Braun Publishing AG, 2011.

⁵⁰ Δούση Μ., Νομικός Μ., «Η αρχιτεκτονική ανάλυση – τεκμηρίωση ως καθοριστικό πλαίσιο των επεμβάσεων αποκατάστασης του διατηρητέου βιομηχανικού συγκροτήματος Αλλατίνη», *Ήπιες επεμβάσεις και προστασία ιστορικών κατασκευών*, Πρακτικά 1ου Εθνικού Συνεδρίου, σελ. 271.

Ανάλογα με τα αποτελέσματα της καταγραφής, τη σοβαρότητα των προβλημάτων και τις πρακτικές που εφαρμόζονται στους βιομηχανικούς χώρους, προκύπτουν ορισμένες στρατηγικές επανάχρησης και μέθοδοι αντιμετώπισης, που σε μεγάλο βαθμό εξαρτώνται από τον βαθμό προστασίας που έχει επιλεγεί να αποδοθεί σε αυτά. Πιο συγκεκριμένα, προκύπτουν τέσσερις μεγάλες κατηγορίες επεμβάσεων, που σχετίζονται και με εκείνες του TICCIH:

-Πλήρης διατήρηση και μετατροπή σε ζωντανό μουσείο, όπως είναι το παράδειγμα του βιομηχανικού συγκροτήματος της πόλης Φέλκλινγκεν της Γερμανίας, όπου ολόκληρο το συγκρότημα απέκτησε μουσειακό χαρακτήρα.

61. Βιομηχανικό συγκρότημα χυτηρίων της πόλης (Völklingen) Φέλκλινγκεν στη Γερμανία.

-Διατήρηση και επανάχρηση, μαζί με τον μηχανολογικό εξοπλισμό όπου υπάρχει και με ελάχιστες επεμβάσεις όπου κρίθηκαν αναγκαίες, όπως για παράδειγμα το κέντρο Design Centre στο Έσσεν της Γερμανίας.

62-63. Essen Design Centre

Essen, Γερμανία 1992 – 1997.

Foster + Partners

-Μερική διατήρηση, όπως συνέβη στο Gasometer simmering στη Βιέννη, όπου διασώθηκαν ορισμένα κτίσματα και δημιουργήθηκε ένα τεχνολογικό πάρκο με νέες εγκαταστάσεις.

64. Τέσσερις πρώην δεξαμενές αερίου χωρητικότητας 90.000 m³, που κατασκευάστηκαν το 1896-1899. Χρησιμοποιήθηκαν από το 1899 ως το 1984 ως δεξαμενές αποθήκευσης αερίου. Μόνο οι εξωτερικοί μπροστινοί τοίχοι από τούβλο διατηρήθηκαν. Οι κατασκευές έχουν βρει νέα οικιστική και εμπορική χρήση στη σύγχρονη εποχή.

-Διατήρηση μεμονωμένων στοιχείων με προσθήκες και ανακατασκευές ή η διατήρηση μόνο του μηχανολογικού εξοπλισμού, όπως στην περίπτωση του Μουσείου Ελιάς και Ελληνικού Λαδιού που διατηρήθηκε μόνο η βόρεια όψη.

65-66. Το Μουσείο Ελιάς και Ελληνικού Λαδιού, στη Σπάρτη. Δεξιά, διακρίνεται η βόρεια όψη που διατηρήθηκε.

-Κατεδάφιση και ανάπλαση, όπως είναι το παράδειγμα του βιομηχανικού συγκροτήματος της πόλης Oberhausen της Γερμανίας, όπου ολόκληρη η έκταση με τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες κατεδαφίστηκε και στη θέση της κατασκευάστηκαν εμπορικό κέντρο, συγκρότημα κατοικιών, ξενοδοχεία και χώροι αθλητισμού και αναψυχής.

ii. Προσαρμοστική Επαναχρησιμοποίηση_Adaptive Re-use.

Μέσα στο πλαίσιο όμως εννοιών όπως η μόλυνση του περιβάλλοντος, η ανακύκλωση υλικών ή η εξοικονόμηση ενέργειας, η επαναχρησιμοποίηση κτηριακών συγκροτημάτων τείνει να γίνει πιο επίκαιρη από ποτέ. Οι οικονομικές και κοινωνικές μεταλλάξεις που συντελούνται τελευταία, έχουν μετατρέψει έναν πλεονάζοντα αριθμό κτιρίων σε άδεια ή παρωχημένα, ενώ πολλές κατασκευές περιμένουν προκειμένου να τους δοθούν νέες χρήσεις. Κτήρια αναδύονται ως εκ τούτου, με στρώματα χρήσεων που εναλλάσσονται το ένα πάνω στο άλλο: η αρχική λειτουργία συνήθως ακόμα παρέχει την κλίμακα και τη δομή, μέσα στην οποία όμως εγκαθίσταται πλέον ένας νέος χάρτης χρήσεων.

Ο όρος «*Προσαρμοστική Επαναχρησιμοποίηση*» (Adaptive Re-use) που αφορά στο φαινόμενο της επαναχρησιμοποίησης κτηρίων ή κτηριακών όγκων, είναι ευρέως διαδεδομένος την τελευταία δεκαετία στο εξωτερικό. Τη στιγμή που παλιά κτήρια κρίνονται ακατάλληλα για τις προγραμματικές τους απαιτήσεις, η επαναχρησιμοποίηση των κτηρίων με νέες προσαρμοσμένες χρήσεις βασισμένες στην πρόοδο που επιτελείται σε τομείς όπως η τεχνολογία, η πολιτική και η οικονομία, έρχεται ως μια βιώσιμη επιλογή για την αποκατάσταση της χρήσης αυτών των κτηρίων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι τύποι των κτηρίων που γίνονται αντικείμενα επαναχρησιμοποίησης περιλαμβάνουν: **βιομηχανικά κτήρια**, καθώς οι πόλεις πλέον προχωρούν σε αναπλάσεις περιοχών που παλαιότερα φιλοξενούσαν βιομηχανικές χρήσεις, ενώ η διαδικασία της βιομηχανοποιημένης παραγωγής μετακινείται μακριά από την πόλη, **δημόσια κτήρια**, όπως παλάτια, υπουργεία, ή προεδρικά μέγαρα, μια και πολλά από αυτά τα κτήρια δεν μπορούν πλέον να υποστηρίξουν τρέχουσες ή μελλοντικές χρήσεις ή/και επισκέπτες, καθώς και **κοινοτικά κτήρια**, όπως εκκλησίες ή σχολεία, όπου η χρήση τους έχει διαχρονικά αλλάξει.

Η «*προσαρμοστική επαναχρησιμοποίηση*» θεωρείται επίσης ως ένας αποτελεσματικός τρόπος για τη μείωση της επέκτασης των αστικών περιοχών

και των περιβαλλοντικών τους επιπτώσεων.⁵¹ Με την επαναχρησιμοποίηση μιας υπάρχουσας δομής μέσα στον ήδη δομημένο χώρο, μειώνεται η ενέργεια που απαιτείται για την επαναδημιουργία αυτών των χώρων, όπως είναι η σπατάλη δομικών υλικών που προέρχεται από την καταστροφή παλαιών κτισμάτων και την εκ νέου ανοικοδόμησή τους με τη χρησιμοποίηση νέων υλικών. Μέσα από την προσαρμοστική επαναχρησιμοποίηση παλιά, ακατοίκητα κτήρια μπορεί να γίνουν κατάλληλοι χώροι για πολλές διαφορετικού τύπου χρήσεις. Βλέπουμε έτσι πολλά παραδείγματα, με εκκλησίες που έχουν μετατραπεί σε εστιατόρια ή μεγαλεπήβολες βιβλιοθήκες, αχυρώνες σε σπίτια, διαμερίσματα σε γραφεία και πολυώροφα πάρκα αυτοκινήτων σε διαμερίσματα. Συναντάμε όμως και μεγάλης κλίμακας μετατροπές, οι οποίες μπορεί να εμπεριέχουν μια μεγάλη λειτουργική ποικιλότητα.

Τα πρώην βιομηχανικά κτήρια, λόγω της τυπολογίας και της μορφολογίας που διαθέτουν, προσφέρονται για την εγκατάσταση μιας μεγάλης ποικιλίας νέων χρήσεων. Οι χρήσεις αυτές, πολλές φορές τυγχάνει να καθορίζονται από διάφορους παράγοντες, όπως οικονομικούς, πολιτικούς και περιβαλλοντικούς, που επηρεάζουν άμεσα τη διαδικασία της επανάχρησης, αλλά και από την ίδια τη δομή των κελυφών. Κατά πολλούς, το αίτημα είναι η χρησιμοποίηση παλαιών κελυφών με προσθήκες, κατεδαφίσεις ή αναδιαρρυθμίσεις που θα εξυπηρετούν μια νέα χρήση, θα χρησιμοποιούν σύγχρονη τεχνολογία και θα σκοπεύουν στην ανανέωση της μορφής και της λειτουργίας του αστικού χώρου, χωρίς να καταργούν την ταυτότητά του. Η επανάχρηση παλαιών κελυφών δεν έχει να προβάλει ένα συγκεκριμένο μοντέλο – πρότυπο σχεδιασμού, καθώς η διαφορετικότητα και η πολυπλοκότητα των περιπτώσεων συντείνουν σε μία ποικιλία χρήσεων.

Οι πιο διαδεδομένες χρήσεις, τόσο σε ελληνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο, είναι αυτές της **επαγγελματικής χρήσης, μουσειακών χώρων** και των **πολιτιστικών λειτουργιών**. Είναι η φύση του ίδιου του κτηρίου να φιλοξενεί τέτοιου είδους χρήσεις. Αρχικά, ένα βιομηχανικό κτήριο έχει, κατά κανόνα, μια

⁵¹ Joachim, M. 2002, *Adaptive reuse*, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Massachusetts, 1 Oct. 2011 «<http://www.archinode.com/lcaadapt.html>»

απλή κτηριολογική συγκρότηση. Υπάρχουν βέβαια και χώροι με ειδικές απαιτήσεις, αλλά οι κύριοι χώροι παραγωγής είναι συνήθως χώροι μεγάλων διαστάσεων και ύψους, διαθέτουν μία τυποποιημένη κατασκευαστική λογική, με μεγάλα ανοίγματα και επομένως έχουν τη δυνατότητα να δεχτούν περισσότερες από μία εσωτερικές διατάξεις. Όσο λιγότερο πολύπλοκη είναι η κτηριολογική του συγκρότηση, τόσο περισσότερη ευελιξία διαθέτει το κτήριο, ώστε να δεχτεί τις νέες απαιτήσεις και ανάγκες και να ενταχθούν στους διατιθέμενους χώρους, με τις κατάλληλες προσαρμογές. Στις περιπτώσεις μάλιστα που υπάρχει πλούσιο κτηριακό απόθεμα και διατηρείται ο μηχανολογικός εξοπλισμός, οι προαναφερθείσες χρήσεις συμβάλλουν ακόμη περισσότερο στην ανάδειξη της ιστορικής και αισθητικής αξίας τους.

Το Ελβετικό γραφείο των **Jacques Herzog** και **Pierre de Meuron** πρωτοπόρησαν στην προσαρμοστική επαναχρησιμοποίηση κτηρίων για περισσότερο από μια δεκαετία. Η ολοκλήρωση του νέου παραρτήματος της «Tate Modern» στο Λονδίνο το 2000 –μία μετατροπή του ηλεκτρικού σταθμού του Sir Giles Gilbert Scott, Bankside στις όχθες του ποταμού Τάμεση– φέρνει επανάσταση στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι βλέπουν τη διατήρηση παραδοσιακών τοποσήμων και δείχνει ότι η λειτουργικότητα ενός υπάρχοντος κτιρίου θα μπορούσε να αναθεωρηθεί πλήρως. Την ίδια επιτυχία είχαν και με την CaixaForum στη Μαδρίτη (η οποία άνοιξε το 2008), ενώ πρόσφατα προσάρμοσαν μια εκτός χρήσης αποθήκη στο λιμάνι του Αμβούργου, σε ένα παγκοσμίου κύρους μέγαρο μουσικής το οποίο λειτουργεί και σαν πολιτιστικός πολυχώρος και ο οποίος αναμένεται να μεταμορφώσει αλλά και να συμβάλλει στην κοινωνικοοικονομική αναζωογόνηση της περιοχής. Αντίστοιχα, η προτεινόμενη αναδιαμόρφωση του Ηλεκτροδοτικού Σταθμού «Battersea Power Station» στο Λονδίνο, σχεδιασμένη από το διεθνούς κύρους αρχιτεκτονικό γραφείο του **Rafael Vinoly**, θα φιλοξενήσει έναν χώρο εκδηλώσεων, γραφεία και ένα συνεδριακό κέντρο, μαζί με ένα εργοστάσιο παραγωγής πράσινης ενέργειας, μετατρέποντάς το έτσι στο μεγαλύτερο συγκρότημα μηδενικής ενεργειακής κατανάλωσης στην Ευρώπη.

67. Caixa_forum, Μαδρίτη, 2008. **Jacques Herzog** και **Pierre de Meuron**

68. Battersea Power Station, Λονδίνο. **Rafael Vinoly**.

69. Tate Modern, Λονδίνο, 2000. **Jacques Herzog** και **Pierre de Meuron**

Τέτοιου είδους μετατροπές χρησιμοποιούν το παλαιό κτήριο σαν ένα όχημα έκφρασης, το οποίο παρεμβαίνει με ένα λεξιλόγιο το οποίο είτε αντιτίθεται ή συμβαδίζει με την υπάρχουσα κατάσταση του κτηρίου, διασώζοντας παράλληλα τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία ή στοιχεία σχετικά με την ιστορική αναδρομή του. Η πιθανή εξοικονόμηση κόστους και τα βιώσιμα οφέλη, που προκύπτουν από αυτούς τους νέους χώρους οι οποίοι πληρούν τις σύγχρονες απαιτήσεις, σε συνδυασμό με το αρχιτεκτονικό όραμα και τη δυνατότητα εκμετάλλευσης μεγάλων ή μικρότερων εκτάσεων γης σε περίοπτες θέσεις μέσα στον αστικό ιστό, συνήθως καθιστούν τέτοιες λύσεις ελκυστικές για τους εν δυνάμει επενδυτές.

Πέρα από αυτό όμως *«επεμβαίνοντας στην αστική κλίμακα, επιστρέφουμε στην πόλη»*, όπως χαρακτηριστικά λέει και ο αρχιτέκτονας **Gianpiero Pugliese**.⁵² *«Η αρχιτεκτονική μας δεν θα είναι πλέον μόνο κομποί πύργοι από γυαλί, ορατοί από τους αυτοκινητόδρομους ταχείας κυκλοφορίας, αλλά θα είναι και οι οικείες παρεμβάσεις σε υφιστάμενα κτήρια, τα οποία θα αποκτήσουν ευφάνταστες προσόψεις, σαφείς λειτουργίες και εκλεπτυσμένα υλικά. Αυτό συνεπάγεται μεγαλύτερη κοινωνική αλληλεπίδραση και συμμετοχή, γεγονός το οποίο πιθανότατα θα μεταφραστεί στον αρχιτεκτονικό μας σχεδιασμό μέσα στα επόμενα χρόνια. Αυτές οι επεμβάσεις θα δώσουν ευκαιρίες για δημιουργία κτηρίων και χώρων που θα προσφέρονται για συνάντηση, συγκέντρωση, κοινωνική αλληλεπίδραση. Τα πράγματα αλλάζουν τώρα, και αυτό είναι ενθαρρυντικό»*.

⁵² Ο Gianpiero Pugliese είναι διευθυντής του αρχιτεκτονικού γραφείου AUDAX Architecture, με έδρα το Τορόντο του Καναδά.

iii. Η επιτομή της ετερότητας _συνύπαρξη διαφορετικών χρονικοτήτων

LINA BO BARDI Sesc Pompeia

Περίπτωση διατήρησης των
υφιστάμενων κελυφών και
βιομηχανικού εξοπλισμού με
προσθήκες νέων κτιριακών
όγκων.

Βραζιλία_Sao Paulo

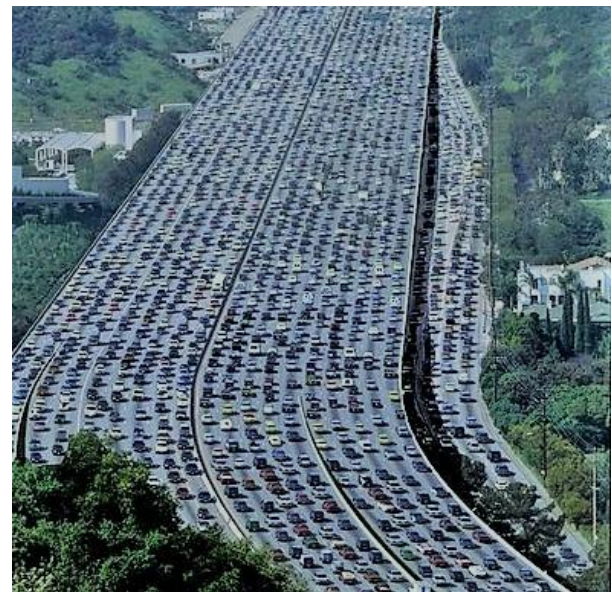
70.71. Σάο Πάολο, Βραζιλία.

Με έδρα το Σάο Πάολο, η Bo Bardi μελέτησε από κοντά και δούλεψε με κοινότητες σε απομακρυσμένες περιοχές της επαρχίας και ανέπτυξε ένα εντελώς προσωπικό μοντερνιστικό ιδίωμα, που ενσωματώνει πολλά στοιχεία τελετουργίας, λαϊκής τέχνης και θεατρικότητας, τοποθετώντας την ανθρώπινη δραστηριότητα στο επίκεντρο της αρχιτεκτονικής.

Υπάρχει μια αναλογία με την Αθήνα, με την έννοια ότι πρόκειται για μια μοντέρνα πόλη που αναπτύχθηκε σχετικά πρόσφατα και εξαπλώθηκε ραγδαία με μετακίνηση πληθυσμών από τις φτωχές βορειοανατολικές περιοχές της χώρας, που έρχονταν στο οικονομικό κέντρο της Βραζιλίας για να δουλέψουν.

Αποτέλεσμα αυτής της αστικοποίησης είναι η αποσπασματικότητα και η ασυνέχειά του αστικού χώρου με μεγάλους υπερυψωμένους αυτοκινητοδρόμους που διασχίζουν την πόλη, ψηλά κτίρια και έλλειψη μέσων μεταφοράς.

72. Κεντρική είσοδος .

Το 1977, ανατίθεται στη Lina Bo Bardi να σχεδιάσει ένα κέντρο πολιτισμού και αθλητισμού στην πρώην βιομηχανική περιοχή Pompeia. Μετά από μια μεγάλη περίοδο δικτατορίας αυτό είναι το πρώτο μεγάλης κλίμακας έργο μετά από χρόνια. Στο οικόπεδο υπήρχε ήδη ένα παλιό εργοστάσιο το οποίο η αρχιτέκτων επέλεξε να διατηρήσει. Αυτό ήταν μια συνειδητή επιλογή, που δεν προερχόταν από τη διάθεση διατήρησης ενός ερειπίου, αλλά από την ανατρεπτική φύση της ιδέας του ελεύθερου

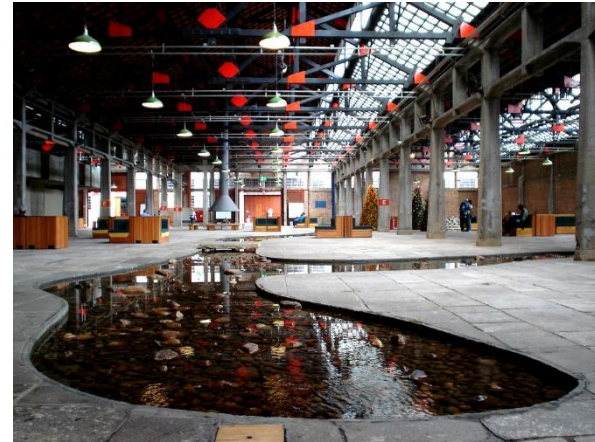
χώρου μέσα σε ένα χώρο άλλοτε παραγωγής και εργασίας. Υπήρχαν δυο φάσεις στο έργο, η πρώτη αφορούσε το παλιό εργοστάσιο και η δεύτερη, που υλοποιήθηκε μεταγενέστερα, ένα συγκρότημα με χώρους άθλησης.

73. Γενική άποψη .

Η κεντρική είσοδος από το δρόμο οδηγεί κατ'ευθείαν σε έναν κεντρικό πεζόδρομο, που διατρέχει όλα τα κτίρια του παλιού εργοστασίου. Αμέσως, έχει κανείς την αίσθηση ότι βρίσκεται σε ένα πολύ ξεχωριστό μέρος, μια μικρή πόλη μέσα στη μεγαλούπολη. Όλα συμβαίνουν στο επίπεδο του ισόγειου, αριστερά και δεξιά υπάρχουν μια σειρά από χώρους όπως βιβλιοθήκη, αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, εργαστήρια χειροποίητων αντικειμένων, εστιατόριο κ.λπ.

Η εναλλαγή από τον ένα χώρο στον άλλο ενισχύεται από τον πολύ διαφορετικό χαρακτήρα τους: από το μπετονένιο ζιγκουράτ της βιβλιοθήκης, που προσφέρει τη δυνατότητα απομόνωσης σε μεγαλύτερο ύψος, μέχρι το μικρό λαβύρινθο των εργοστασίων χειροτεχνίας, παντού υπάρχει μια έλλειψη επισημότητας, που προσκαλεί και ενθαρρύνει την εξερεύνηση. Στη μεγάλη αίθουσα πολλαπλών χρήσεων υπάρχει ένα ρηχό «ποτάμι», μια αναφορά στο Sao Francisco, τον ποταμό σύμβολο της Βραζιλίας, ένα στοιχείο που συναντά κανείς πολλές φορές, καθώς περπατά.

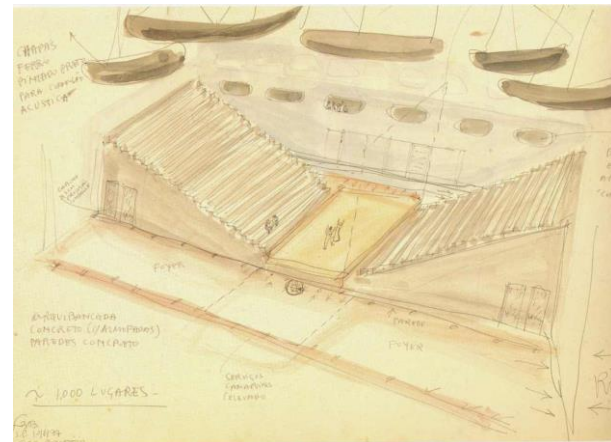

74. Αίθουσα πολλαπλών χρήσεων με το «ποτάμι».

75. Αίθουσα θεάτρου.

Πιο πέρα, η αίθουσα θεάτρου, με τις κερκίδες εκατέρωθεν της σκηνής, πάλι καταργεί την ιεραρχία και την επισημότητα της θεατρικής πράξης. Ο θεατής δεν παρακολουθεί απλά, αλλά συμπεριλαμβάνεται στη δράση.

76. Σκίτσο της αρχιτέκτονα.

77. Οι δυο πύργοι με της γέφυρες.

Βγαίνοντας από το παλιό εργοστάσιο, στο τέλος του κεντρικού πεζόδρομου, ερχόμαστε αντιμέτωποι με την κατακόρυφη διάσταση. Δυο ψηλοί πύργοι και ένας υδατόπυργος, που θυμίζει καμινάδα, αναπαράγουν σκόπιμα την εικονογραφία του εργοστασίου. Ο κυβικός πύργος, με τα αυστηρά διατεταγμένα άμορφα ανοίγματα, και ο ψηλός πύργος, με τα διάσπαρτα τετράγωνα ανοίγματα, είναι δυο αντίθετα, τα οποία δεν μπορούν να υπάρξουν το ένα χωρίς το άλλο: αριστερά γήπεδα μπάσκετ και μια πισίνα στο ισόγειο, δεξιά τα αποδυτήρια και αίθουσες γυμναστικής.

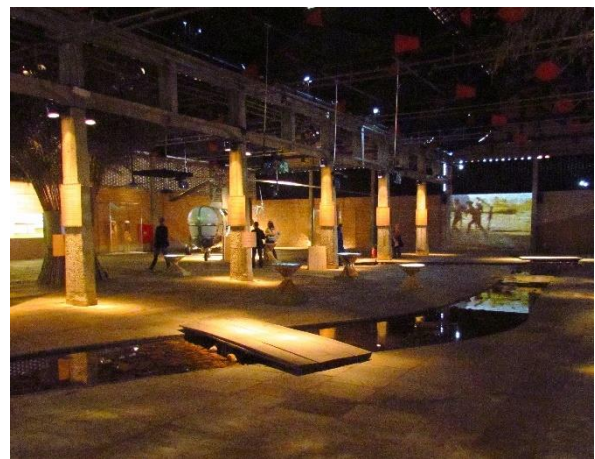
78. Τα άμορφα ανοίγματα.

Ανάμεσα στους πύργους, οι χαρακτηριστικές γέφυρες δε συνδέουν απλά, αλλά αποτελούν ενδιάμεσο τόπο όπου συναντώνται και χαζεύουν οι άνθρωποι που έρχονται ή φεύγουν χαμηλότερα. Αυτή η ιδέα της γεφύρωσης, της συνέχειας και της ασυνέχειας, που εδώ βρίσκει την κορύφωση της, διαπερνά όλες τις κλίμακες του κτιρίου και τη διαβάζει κανείς παντού, από τα πλατύσκαλα εισόδου, που περνούν πάνω από τα υπερβολικά τονισμένα αυλάκια απορροής της βροχής, και της μεγάλες πέτρες, που γεφυρώνουν το τεχνητό «ποτάμι», μέχρι τις απόκοσμες γέφυρες στους πύργους άθλησης, η συνέχεια αποκαθίσταται χωρίς να ισοπεδώνονται οι διαφορές.⁵³

79. Πέτρινα περάσματα.

80. Ιδέα: συνέχειας και ασυνέχειας.

81. Πλατύσκαλα εισόδου.

⁵³ Δαούτη Σ. Μητρούλιας Γ. Ραυτόπουλος Μ. «Αφετηρίες» Περ. Δομές, Αθήνα 2016, σ. 156

συμπερασματικά

Ο επανασχεδιασμός και η ανασυγκρότηση ενός βιομηχανικού τοπίου είναι επιθυμητό να γίνεται με γνώμονα τις αξίες που εμπεριέχει και τα χαρακτηριστικά που το καθιστούν αναγνωρίσιμο ως μνημειακό σύνολο. Έτσι, η σχέση του παλιού με το καινούργιο είναι αμφίδρομη και όχι μια σχέση μεταξύ αντικρουόμενων στοιχείων. Οι επεμβάσεις στο παλιό κτίριο οφείλουν να είναι αναστρέψιμες και να έχουν τις ελάχιστες δυνατές επιπτώσεις στην κυρίαρχη μορφολογία και στον ρόλο του στον αστικό συντελεστή.⁵⁴ Κάθε είδους αλλαγή ζητείται να τεκμηριώνεται έτσι ώστε να μην κινδυνεύει να χαθεί η αξία και η αυθεντικότητα του βιομηχανικού χώρου.

Συνοψίζοντας, σημαντικός παράγοντας στην περίπτωση επέμβασης σε βιομηχανικά σύνολα είναι και η σύγχρονη δυναμική που αναπτύσσεται γύρω τους, και λόγω της άμεσης συνάφειάς τους χρονικά με το σύγχρονο γίνεσθαι. Το παράδειγμα γίνεται οδηγός για της σημερινές επεμβάσεις και ζητήματα και ακολουθεί κατά γράμμα την διδασκαλία του Δ. Πικιώνη σύμφωνα με την οποία *"... τα σχήματα -εν αντιθέσει ή εν ομοιότητι προς τα σχήματα του τοπίου, η πρέπουσα δι' εν αρχιτεκτονικόν έργον σύνθεσις στατικότητας και κινητικότητας να εναρμονίζεται προς την κατασκευήν του τοπίου. . ."*⁵⁵

Τα βιομηχανικά κτήρια αποτελούν μια ιδιαίτερα σημαντική κατηγορία κατασκευών που χαρακτηρίζουν μια εποχή και αποσταλούν ακόμα αντικείμενο μελέτης.

⁵⁴ Μιτζάλης Ν., τίτλος άρθρου «Η επανάχρηση της φάμπρικας και η βιώσιμη χρήση», επίσημη ιστοσελίδα greekarchitects

⁵⁵ Δημήτρης Πικιώνης, «Εισήγησις...», *Κείμενα*, Αθήνα 1985, σ. 144

Βιβλιογραφία-αναφορές

- Aldo Rossi, *L'Architettura della Città (Η αρχιτεκτονική της πόλης)*. μετάφραση Β. Πετρίδου, Αθήνα, University Studio Press, 1991.
 - Alois Riegl, «Ουσία και γένεση της μοντέρνας λατρείας των μνημείων», Έννοιες της τέχνης στον 20° αιώνα, ΑΣΚΤ, Αθήνα 2006.
 - Chris van Uffelen, *Re-Use Architecture*, Braun Publishing AG, 2011.
 - Edward Casey (Author), *THE FATE OF PLACE a philosophical history*, UNIVERSITY CALIFORNIA PRESS, 2013.
 - Fredric Jameson, «*Marxism and Historicism*», New Literary History 11, αρ. 1, The University of Virginia, 1979.
 - Italo Calvino, «Οι αόρατες πόλεις», μετ. Ανταίος Χρυσοστομίδης, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2004.
 - Joachim, M. 2002, *Adaptive reuse*, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Massachusetts, 2011.
 - Maurice Halbwachs, *la memoire collective*, (Η Συλλογική Μνήμη), μετ. Πλατύ Τίνα, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2013.
 - N. Coleman, «*Utopias and architecture*», Routledge, N. York, 2005.
 - Wigley Mark, *Architecture of Atmosphere*, εκδ. Δαίδαλος, τεύχος 68, 1998.
-
- David Gross, «Τα ερείπια του παρελθόντος», επ. Γιώργος Ν. Μέρτικας, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2003.
 - Α.-Ι.Δ. Μεταξά, «Η ομιλία των ερειπίων», Περιοδικό του ΣΑΔΑΣ-ΠΕΑ, τεύχος 45, περίοδος Β, Μάιος/Ιούνιος 2004.
 - Αγριαντώνη Χ., «Βιομηχανική Αρχαιολογία και Κληρονομιά: Επικοινωνίες και Εντάσεις», περιοδικό Αρχαιολογία, τ. 89, 2003.
 - Αρτίνος Αποστόλης, «Η ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΑ ΤΗΣ ΚΑΛΥΒΑΣ», εκδ. ΣΜΙΛΗ, Αθήνα 2014.

- Δούση Μ., Νομικός Μ., *«Η αρχιτεκτονική ανάλυση – τεκμηρίωση ως καθοριστικό πλαίσιο των επεμβάσεων αποκατάστασης του διατηρητέου βιομηχανικού συγκροτήματος Αλλατίνης», 'Ηπιες επεμβάσεις και προστασία ιστορικών κατασκευών, Πρακτικά 1ου Εθνικού Συνεδρίου , σελ. 271.*
- Έκδοση *«Αρχιτεκτονικών Θεμάτων»* για το έργο του Τάκη Ζενέτου, Αθήνα 1978.
- ΖΕΝΕΤΟΣ, Τ. *Ηλεκτρονική Πολεοδομία. Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ. 3, 1969.
- Κοσμάκη Π. *«Προστασία, αποτίμηση και θεώρηση του φυσικού τοπίου ως τμήματος του περιβάλλοντος»*, στο Περιβαλλοντικές Επιπτώσεις του Σχεδιασμού και της Οικιστικής Ανάπτυξης, Ε.Μ.Π, Αθήνα, 1999, σελ. 85-88.
- Λουί Αλτουσέρ, *Θέσεις (1965-1975)*, μετ. Ξενοφών Γιαταγάνας, Θεμέλιο, 1999.
- Μαχαίρας Γ., *«Βιομηχανική Αρχαιολογία: η άλλη Αρχαιολογία»*, περιοδικό Αρχαιολογία, τ. 89, 2003.
- Σταυρίδης Σ., *Μνήμη και Εμπειρία του Χώρου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Τουρνικιώτης Π.: *Η αρχιτεκτονική στη σύγχρονη εποχή*, εκδ. futura, Αθήνα 2006.
- Τσαγκαράκης Κ., *Η αναγέννηση των γιγάντων: ζητήματα επανάχρησης και αξιοποίησης της βιομηχανικής κληρονομιάς. Μελέτη της περίπτωσης της οδού Πειραιώς*, Αθήνα, 2010.
- Τσόλης Ε., Παπαδημητρίου Ι., *Θέματα συντήρησης βιομηχανικής κληρονομιάς*, Αθήνα, 2004.
- Φουρτούνης Γ, *Η απορία του υποκειμένου: ΦΟΥΚΩ, ΑΛΤΟΥΣΕΡ, ΜΠΑΤΛΕΡ, Σύγχρονα θέματα*, τ.106, 2009.

